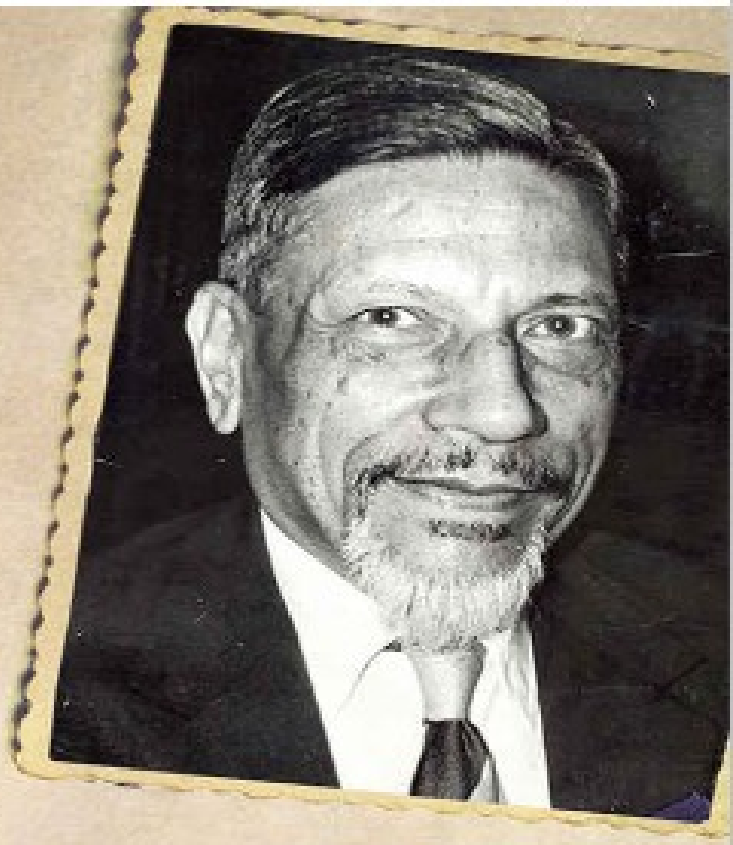

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ

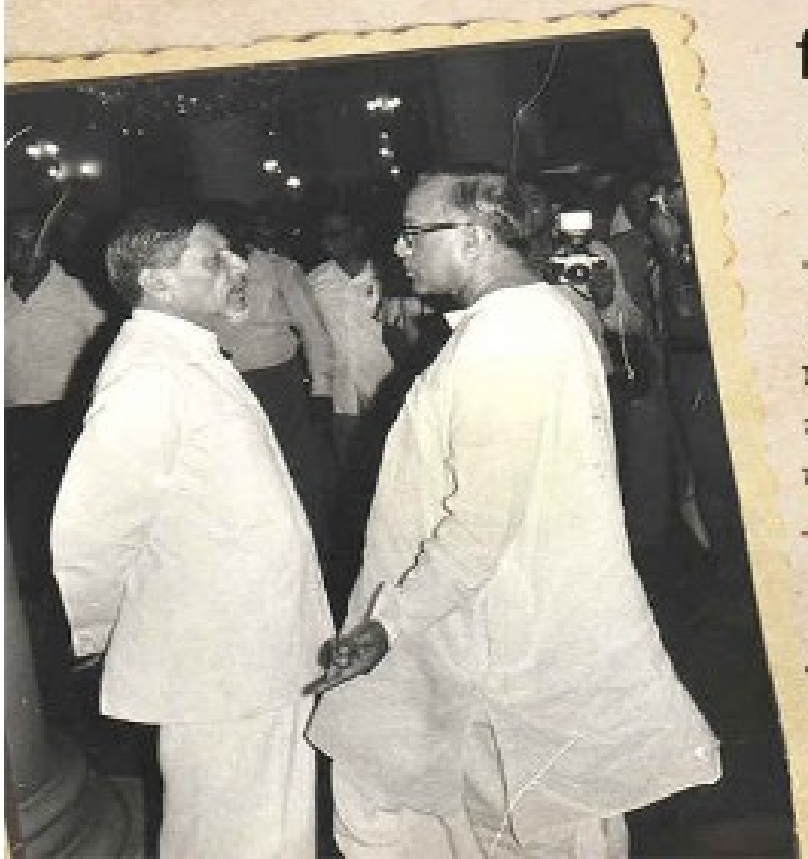

ਇੱਕ ਸਿਵਲ ਸਰਵੈਂਟ ਦੀ ਯਾਦ

'ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਚਾਪਲੂਸੀ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਚਾਪਲੂਸੀ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।'
-ਗੋਪਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਾਂਧੀ

ਬੀ ਡੀ ਪਾਂਡੇ

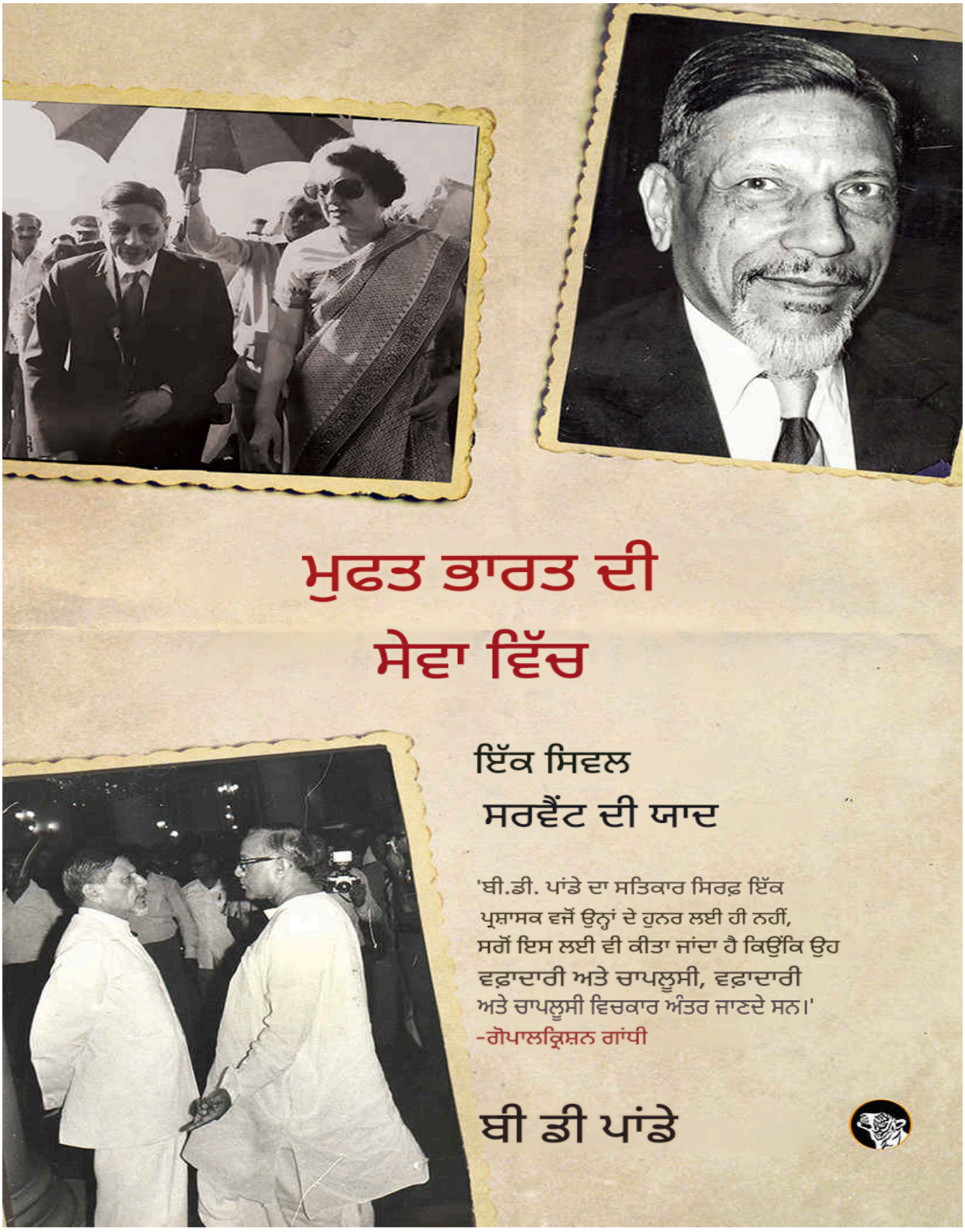

Table of Contents

[ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ]

ਟਾਈਟਲ
ਸਮਰਪਣ
ਸਮੱਗਰੀ
ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
ਮੁਖਬੰਧ
1. ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
2. ਕੈਂਬਰਿਜ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ
3. ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਲ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੋਸਟਿੰਗ
4. ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਲ: ਪਟਨਾ
5. ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ: 1960–66
6. ਪਟਨਾ, 1967 ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, 1967–72
7. ਦਿੱਲੀ: ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ (1972–77)
8. ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲ: 1977–81
9. ਰਾਜਪਾਲ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ: 1981–83
10. ਪੰਜਾਬ: ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ
11. ਪੰਜਾਬ: ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ
12. ਗਵਰਨਰ, ਪੰਜਾਬ: 1983–84
13. ਪੰਜਾਬ: 1984
14. ਪੰਜਾਬ: 1984 ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਅਨੁਬੰਧ I: ਉਪਸੰਹਾਰ—20 ਅਪ੍ਰੈਲ 1994, ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਦਿਵਸ
ਅਨੁਬੰਧ II: ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਪਰਿਆਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ
ਅਨੁਬੰਧ III: ਉਪਸੰਹਾਰ: ਸਤੰਬਰ 1999
ਸਮਾਂਰੇਖਾ
ਕਾਪੀਰਾਈਟ
ਅੰਤ ਪੰਨਾ

In the SERVICE of FREE INDIA

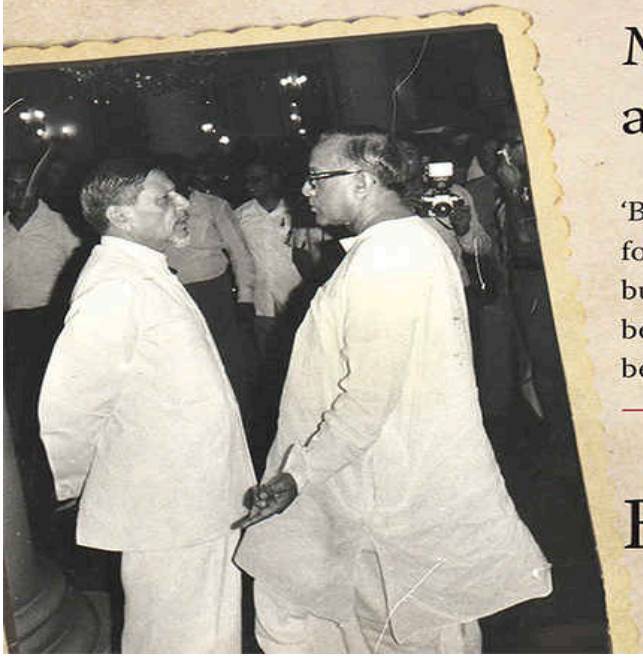

Memoir of a Civil Servant

'B.D. Pande is respected not just for his skills as an administrator, but because he knew the difference between loyalty and sycophancy, between allegiance and flattery.'
—Gopalkrishna Gandhi

B. D. Pande

ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ (ਭੈਰਬ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ) ਕੁਮਾਊਂ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1938 ਵਿੱਚ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ (ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ.) ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਉਨਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦੇ ਸੰਭਾਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ, ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਫੂਡ ਕਮਿਸ਼ਨਰ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਐਲਆਈਸੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ; ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 1972 ਤੋਂ 1977 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਪਾਂਡੇ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 2000 ਵਿੱਚ, ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇ.ਆਰ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। 2006 ਵਿੱਚ ਕੁਮਾਊਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੀਲਿਟ (ਆਨਰਿਸ ਕਾਰਨ) ਨਾਲ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 2 ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

In the SERVICE *of* FREE INDIA

Memoir of a Civil Servant

B. D. Pande

SPEAKING TIGER

ਵਿਮਲਾ ਪਾਂਡੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ

ਸਮੱਗਰੀ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
ਮੁਖਬੰਧ
1. ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ
2. ਕੈਂਬਰਿਜ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ
3. ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਲ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੋਸਟਿੰਗ
4. ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਲ: ਪਟਨਾ
5. ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ: 1960–66
6. ਪਟਨਾ, 1967 ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, 1967–72
7. ਦਿੱਲੀ: ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ (1972–77)
8. ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲ: 1977–81
9. ਰਾਜਪਾਲ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ: 1981–83
10. ਪੰਜਾਬ: ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ
11. ਪੰਜਾਬ: ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ
12. ਗਵਰਨਰ, ਪੰਜਾਬ: 1983–84
13. ਪੰਜਾਬ: 1984
14. ਪੰਜਾਬ: 1984 ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਅਨੁਬੰਧ I: ਉਪਸੰਹਾਰ—20 ਅਪ੍ਰੈਲ 1994, ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਦਿਵਸ
ਅਨੁਬੰਧ II: ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਪਰਿਆਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ
ਅਨੁਬੰਧ III: ਉਪਸੰਹਾਰ: ਸਤੰਬਰ 1999
ਸਮਾਂਰੇਖਾ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। 1984 ਵਿੱਚ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਝ ਹੇਠ ਅਲਮੋਜ਼ਾ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ, ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ (ICS) ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਕਰੀਅਰ ਨੂੰ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਲ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 2000 ਵਿੱਚ ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ ਖਾਲੀ ਡਾਇਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਛੋਟਾ ਜੋੜ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤੀ ਨੋਟ ਜਾਂ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ 1986 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਉਪਸੰਹਾਰ 1994 ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਕਾਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਪਾਏ ਗਏ ਸਨ; ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਖੇਪ 1999 ਵਿੱਚ। ਹਰੇਕ ਡਾਇਰੀ 'ਤੇ ਚਿਪਕਾਏ ਗਏ ਉਸਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਡਾਇਰੀਆਂ 'ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਾਂ 1 ਜਨਵਰੀ 2001, ਜੋ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ' ਤੱਕ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ। 2009 ਵਿੱਚ ਬਿਆਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ 1984 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅਪ੍ਰੈਲ ਅਤੇ ਮਈ 1986 ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੂਰੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ

ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਵਿਘਨ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਫੁੱਟਨੋਟ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੁਝ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਸੀ.ਪੀ. ਸਨੋ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਸਹੀ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਕੁਮਾਓਨੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ, ਸਿੱਖਿਆ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਅਕਸਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਇਆ। ਉਹ ਆਈਸੀਐਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਮਾਓਨੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲਗਾਅ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ, ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਐਂਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਰਪਿਤ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਹੇਠ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕਰੀਅਰ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਾਕਾਂਖੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ 1936 ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਆਈਸੀਐਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਲਈ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਹ 1938 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਘਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਕੁਝ ਭਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ। ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯਾਤਰਾ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ। 1936 ਵਿੱਚ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੰਗ ਦੇ ਬੱਦਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਈਸੀਐਸ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ 1939 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਈਸੀਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲੈਕ ਆਊਟ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਵਜੋਂ ਉਸਦਾ ਉਨਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਆਈਸੀਐਸ ਨੂੰ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਨੋਟਸ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ) 'ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ, ਨਾ ਹੀ ਸਿਵਲ, ਨਾ ਹੀ ਸੇਵਾ' ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਮਾਨਦਾਰੀ,

ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਈਸੀਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਨੇਮ ਦੁਆਰਾ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਈਸੀਐਸ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾ (IAS) ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਰੀਅਰ ਨੂੰ 'ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਐਸਕੇਲੇਟਰ' ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਸੀਨੀਆਰਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਰੱਕੀ। ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂਰੇਖਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਰੀਅਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ - ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ, ਆਸ਼ਾਵਾਦ, ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਉਨ੍ਹੀ ਸਾਲ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ 1972 ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 1977 ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1981 ਵਿੱਚ, ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਗਏ, ਅਤੇ 1983 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ। ਉਹ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹੇ - ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜੋ ਜੂਨ 1984 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਲਮੋੜਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਤੇ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ) ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣਿਆ ਜੋ ਤੁਰੰਤ ਉਪਲਬਧ ਸੀ - ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ, ਜੋ

ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਨਿਵਾਸ ਵਜੋਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਥੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿੱਘਾ ਅਤੇ ਸਵਾਗਤਯੋਗ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਠਹਿਰਾਅ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੁਚੇਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ, ਉਹ ਇੱਕ NGO ਦੇ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਬਣੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਨੁਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਕੰਮ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਰਾਸਤ ਛੱਡੀ ਹੈ।

ਅਨੁਲੱਗਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਫੁੱਟ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਚਨਬੱਧਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਬਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਤੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਹਾਵਤ ਜੋ ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, 'ਇਹ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇਗਾ', ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਸੁਝਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਲੰਮਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਬਦਲਾਅ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਸਨ - ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੁਆਰਾ; ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ - ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਕਲਪ ਅਣਕਿਆਸੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ

ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਜੋ (ਅਜੇ ਵੀ) ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਲਈ। ਇੱਥੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰਾ ਅਰਥ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅੱਜ 'ਅੱਤਵਾਦ' ਦੇ ਬਹੁਤ ਖਾਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਮੈਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਲਲਿਤ ਨੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਨੁਲੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਭਣਾ। ਮੈਂ ਆਦਿਤਿਆ ਦੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਲਾਹ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ; ਅਤੇ ਅਰਵਿੰਦ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਣਾਲ; ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਦਿਵਾ; ਅਨੁਰਾਧਾ, ਅਭਿਸ਼ੇਕ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਰਵੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਆ ਗੁਪਤਾ ਦਾ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਯੋਗ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਵਿਮਲਾ ਪਾਂਡੇ, ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ; ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਕੱਲੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਹ ਨੌਂ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਥ ਅਤੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ - ਇਸਦੀ ਬਜਾਏ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘਰ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਸਦੀ ਯਾਦ, ਉਸਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ।

ਰਤਨਾ ਐਮ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ
ਮਾਰਚ 2021

ਮੁਖਬੰਧ

ਓਮ ਨਮਹ ਸ਼ਿਵਾਏ

ਅੱਜ ਸ਼ਨੀਵਾਰ, 8 ਮਾਰਚ 1986 ਹੈ - ਮਹਾਂ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ। ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਯਾਦਾਂ, ਯਾਦਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਨਾਮ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਕੋਈ ਆਤਮਕਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1977 ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੁਲਾਈ 1984 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੁਨਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੰਨੇ ਜਾਂ ਡੇਢ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਨੋਟ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੌਰਾਨ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕੋਈ ਨੋਟ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਗਜ਼ਾਂ, ਪੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸਾਲਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਚਾਲ ਖੇਡਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਕਾਲੀ ਖਾਤਿਆਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ।

ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ, ਵਿਮਲਾ, ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ (ਅਰਵਿੰਦ), ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਮੀਨੂ (ਮ੍ਰਿਣਾਲ), ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਰਾਧਿਕਾ ਅਤੇ ਰੋਹਿਣੀ, ਸਾਡੀ ਧੀ ਰਤਨਾ, ਉਸਦੇ (ਉਸ ਸਮੇਂ) ਪਤੀ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਆਦਿੱਤਿਆ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਲਗਭਗ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਤਨਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਲਈ ਜੂਨ 1984 ਵਿੱਚ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੇਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਮੈਂ ਹੁਣ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਯਾਦਾਂ 1 ਜਨਵਰੀ 2001 ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰ

ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 'ਤੁਰੰਤ ਇਤਿਹਾਸ' ਕਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ

ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ 17 ਮਾਰਚ 1917 ਨੂੰ ਹਲਦਵਾਨੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨੈਨੀਤਾਲ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਭੈਰਬ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅੱਖਰਾਂ - ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ - ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਜ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣਗੇ। ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਏ - ਖਸਰੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਮੂਨੀਆ ਨਾਲ। ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਸਨ - ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਠ ਅਤੇ ਛੇ ਸਾਲ ਵੱਡੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਲਗਭਗ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਝਿਝਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ, ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਜਾਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਇਕੱਲਾ ਬੱਚਾ ਬਣ ਕੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ।

ਮੇਰੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲਾਲ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਾਦ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਦੋਂ ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ ਡਾਕਘਰਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਛਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਸੌਣ ਲਈ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ, ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਵਜੇ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਠੰਡਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਜਾਗ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

*

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਚੰਦਰ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ, ਛੇ ਜਾਂ ਸੱਤ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਮੁੰਡੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਜੁਲਾਈ 1878 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਬਿਆਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਪੱਕੀ

ਉਮਰ ਤੱਕ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ 23 ਦਸੰਬਰ 1960 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ, ਮਨੋਰਥ ਪਾਂਡੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਵੀ ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਅਨਾਥ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਚਾਚੇ, ਜੈ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਚਾਚੇ ਹਰੀ ਦੱਤ ਅਤੇ ਜਵਾਲਾ ਦੱਤ ਸਨ। ਜਵਾਲਾ ਦੱਤ ਦੀ ਵੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ, ਪਦਮਾ ਦੱਤ, ਹੈ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਦੋ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਚਾਚੇ, ਜੈ ਦੱਤ ਅਤੇ ਹਰੀ ਦੱਤ ਦੇ ਕੋਈ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ - ਜਾਂ ਮੁਇਰ ਸੈਂਟਰਲ ਕਾਲਜ - ਤੋਂ ਐਮਏ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1898 ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀਏ ਅਤੇ 1900 ਵਿੱਚ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਐਮਏ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਐਮਏ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਡਾਕ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ 1933 ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ, ਡਾਕ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ (ਡਾਕ ਸੇਵਾਵਾਂ) ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਏ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਲਖਨਊ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ 11 ਸਟੇਸ਼ਨ ਰੋਡ 'ਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਾਲਮ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਘਰ ਹੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੇਂਟ ਐਗਨੇਸ ਲੋਰੇਟੋ ਡੇ ਕਾਨਵੈਂਟ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਲਖਨਊ ਚਾਰਬਾਗ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਸੜਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਔਰਤ, ਜੋ ਕਿ ਦੋ ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈ ਭੈਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪਿਆਨੋ ਦੇ ਸਬਕ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਡਾਕ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਮੈਂ ਨੈਨੀਤਾਲ ਦੇ ਫਿਲੇਂਡਰ ਸਮਿਥ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਬਿਰਲਾ ਵਿਦਿਆ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ 'ਦਿ ਟਾਵਰਜ਼' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਸਥਾਨਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਜੀਸਸ ਐਂਡ ਮੈਰੀ ਜਾਂ ਸੇਂਟ ਕੋਲੰਬਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ 1927 ਦੇ ਅਖੀਰ ਜਾਂ 1928 ਵਿੱਚ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਦਰਿਆਗੰਜ ਵਿੱਚ ਹੁਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਮੇਰਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ, ਗ੍ਰੈਂਡ ਹੋਟਲ ਨੈਨੀਤਾਲ ਦਾ ਕੇਸ਼ਵ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਾਥ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦੋਸਤ ਯਾਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਵੰਤ ਨਹਿਰੂ (ਬੱਲੂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸੀ) - ਬੀ.ਕੇ. ਨਹਿਰੂ (ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ.) ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ, ਭਰਤ ਰਾਮ ਅਤੇ ਚੜਤ ਰਾਮ - ਲਾਲਾ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਬ੍ਰਿਜ ਮੋਹਨ ਸੋਈ, ਅਤੇ ਅਤੁਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ (ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਕਰਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਜੋ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ 1977 ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਤੁਲ ਕਸਟਮ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ ਵਜੇ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਵਜੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਤਾ, ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਸਰਵਪੱਖੀ ਸਕੂਲਿੰਗ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਆਮ ਪਾਠਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਸੀਂ ਸੰਗੀਤ, ਤਰਖਾਣ, ਪੇਂਟਿੰਗ, ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਹਾਕੀ ਅਤੇ ਫੁੱਟਬਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਸਕੂਲਿੰਗ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੀ।

ਪਰ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੋਕਲ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ ਦੋਵੇਂ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ 'ਦਿਲਰੂਬਾ' ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਾਕੀ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਵਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਉਸਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ'। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ 'ਬੀਟਸ' ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਨੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਲ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਦਮ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਲਰੂਮ ਡਾਂਸ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲਾਕਾਰ ਸਾਰਦਾ ਉਕਿਲ ਸਾਡੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਮਲ ਨੂੰ ਪੇਂਟ ਕਰਨ

ਦਾ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਾਪਰ ਸਕੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਮਲਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਘਰ ਬਦਲ ਲਏ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 10 ਅਸ਼ੋਕਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ। ਸ਼ਾਇਦ 1928 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਯੱਗੋਪਾਵਿਤ* ਸਮਾਰੋਹ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਘਰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਸੀ। 1928 ਜਾਂ 1929 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ - ਯਾਨੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਕੇਸ਼ਵ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਇੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਰਸੋਈਏ ਦੇ ਨਾਲ - ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਏ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟੀ-ਮਾਡਲ ਸ਼ੈਵਰਲੇਟ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ, ਅਪ੍ਰੈਲ ਜਾਂ ਮਈ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਹੁਰੇ, ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਉਹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਲਾਸ I ਸੇਵਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਆਡਿਟ ਐਂਡ ਅਕਾਊਂਟਸ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਮਾਓਨੀ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਚੈਰੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਦੀ ਕੀਮਤ 4 ਆਨੇ ਸੀ †। ਅਸੀਂ ਹਾਊਸਬੋਟਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਸੀ - ਵੁਲਾਰ ਝੀਲ, ਗੁਲਮਰਗ, ਪਹਿਲਗਾਓਂ, ਮਾਰਤੰਡ - ਪਰ ਅਮਰਨਾਥ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਰਤੰਡ ਵਿਖੇ, ਜਿੱਥੇ ਪਾਂਡੇ - ਅਮਰਨਾਥ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ - ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠਹਿਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਫੇਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਇੰਦਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1956 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਅਮਰਨਾਥ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਇੰਦਰਾਜ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਜਿਹਲਮ ਨਦੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵੇਰੀਨਾਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਵੇਰੀਨਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮੋਟੇ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੁਚਲੇ ਹੋਏ, ਲਾਲ-ਛੂਹੜੇ ਵਾਲੇ ਚੌਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦਾ ਸਾਗ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਦਾਲ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਐਲਬਮ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ

ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਯਾਦਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹਨ - ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੌਪਲਰ ਐਵੇਨਿਊ, ਗੁਲਮਰਗ ਦੇ ਗਲੇਡਜ਼, ਬਨਿਹਾਲ ਪਾਸ, ਬਟੋਟ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨ ਜੂਨ 1929 ਤੱਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਕਾਲਜ (GIC) ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅਲਮੋੜਾ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਿਆਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ, ਹਰੀ ਦੱਤ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਾਡੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ GIC ਵਿੱਚ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਦਾਖਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਚਿੰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 44% ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ, ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਪੰਤ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਗਣਿਤ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ, ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਭੂਆ (ਮਾਸੀ) ਸੀ - ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ। ਹਰੀਸ਼ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਜੋ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਡਿਸਟਿੰਕਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਅਤੇ ਬੀਐਸਸੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਟ੍ਰਾਈਪੋਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ I ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਈਸੀਐਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਅਪਲਾਈਡ ਗਣਿਤ ਦੇ ਦੋ ਪੇਪਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਇਕੱਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ 'ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੁਆਰਾ 1750 ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਅਲਮੋੜਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਸਲੀ ਘਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਨਵਾਂ ਘਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਪਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਜੈ ਦੱਤ ਨੇ 1904 ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਘਰ ਹੈ। ਕਮਰੇ ਉੱਚੀ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਹਵਾਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਧੁੱਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਬੰਦ ਸੀ, ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ

ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਟੂਟੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਟੈਚਡ ਬਾਥਰੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਨੇੜਲੇ ਕੁਦਰਤੀ ਝਰਨੇ (ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ 'ਨੌਲਾਸ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਟੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਪਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਲਮੋੜਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਤੱਕ ਇੱਕ ਖੜ੍ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ—ਹੁਣ 125 ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ—ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਲਜ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੈਦਲ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ 1950 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਪਾਈਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਹੋਰ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਅੱਜ ਇਹ ਬੇਅਰਾਮੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੈਨੇਟਰੀ-ਫਿੱਟ ਵਾਲੇ ਬਾਥਰੂਮ, ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਲਈ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਗੀਜ਼ਰ, ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਗੈਸ (1930 ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਲੱਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸੀ - ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਏ) ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਨੇ ਇੱਥੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਸਨ ਪਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਈ ਜਮਾਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਕਲਾਸ ਫੈਲੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ 1931 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੱਦ ਸਿਰਫ਼ 5'3" ਤੱਕ ਹੀ ਵਧਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਕੱਦ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕੁਮਾਊਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਰਿਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਸਾਇੰਸ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ; ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛੇੜਛਾੜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ - ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੇਵਾ (IES) ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਨੇਤਰਪਾਲ ਸਿੰਘ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੋ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸਟੇਟ ਸਿੱਖਿਆ ਸੇਵਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਪਦਮ ਦੱਤ ਪੰਤ, ਚੰਪਨੌਲਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੋਪ ਸਾਹਿਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੌਤਿਕ

ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ।

1931 ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ GIC ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਸਿਵਾਏ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦਾ GIC ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਕਾਰੀ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਕਾਲਜ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ (ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇੱਥੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1933 ਦੇ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਐਲਾਨੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਡਿਸਟਿੰਕਸ਼ਨ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਫਲ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਮੈਰਿਟ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਬੀਐਸਸੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮੈਰਿਟ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਜਿੱਤੀ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੱਕਾਰੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਨੰਦ ਸਵਰੂਪ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ (IPS) ਲਈ, ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ICS ਲਈ।

ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1933 ਵਿੱਚ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਬੀਐਸਸੀ (ਪਾਸ) ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸਾਖ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਡਾ. ਮੇਘਨਾਦ ਸਾਹਾ ਐਫਆਰਐਸ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਡਾ. ਨੀਲ ਰਤਨ ਧਰ, ਗਣਿਤ ਲਈ ਡਾ. ਏ.ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਈ ਡਾ. ਅਮਰਨਾਥ ਝਾਅ, ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਨਾਡੇ, ਆਦਿ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ 1935 ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਬੀਐਸਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਮੈਰਿਟ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਸੀ ਜਾਂ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਯੂਟੀਸੀ* ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਅੰਤਰ ਦੇ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਐਮਐਸਸੀ ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਚ 1936 ਵਿੱਚ ਐਮਐਸਸੀ ਪ੍ਰੀਵਲ (ਐਮਐਸਸੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਲ) ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਹਾਵਣੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦੇ ਕਈ ਦੋਸਤ ਬਣਾਏ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਮੁਇਰ ਹੋਸਟਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਇੱਕ 'ਡੈਲੀਗੇਸੀ' ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਮਰਨਾਥ ਝਾਅ ਹੋਸਟਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਡਾ. ਝਾਅ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਵਾਰਡਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਬਿਹਾਰ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣੇ। ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਰਕ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਯਾਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਾਰਜ ਟਾਊਨ ਵਿੱਚ ਹੈਮਿਲਟਨ ਅਤੇ ਮਾਲਵੀਆ ਰੋਡ 'ਤੇ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਰ ਹੂਬਰਟ ਸੈਮਸ, ਆਈਸੀਐਸ ਨਾਲ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੋਸਟਸ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਂਬਰਿਜ ਦੇ ਪੀਟਰਹਾਊਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬਰਸਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ 1935 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਾਲ ਲਈ ਦਾਖਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਮਦਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਰ ਹੂਬਰਟ ਸੈਮਸ ਮੈਨੂੰ 1936 ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਾਲ ਲਈ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣੀ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਕਸਫੋਰਡ ਜਾਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਲਾਸੀਕਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਾਰਚ 1936 ਦੇ ਆਸਪਾਸ

ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸੀ।

*

ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1936 ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲੋਇਡ ਟ੍ਰਾਈਸਟੀਨੋ ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਜਹਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੀ ਐਂਡ ਓ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਤਾਲਵੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਜਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਿਹਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਤਾਲਵੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਆਇਤ ਕਿਰਾਏ ਵੀ ਸਸਤੇ ਸਨ, ਸੈਲਾਨੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ £24 'ਤੇ। ਜੁਲਾਈ ਸ਼ਾਇਦ ਯੂਰਪ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਕ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੂਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਦਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਤਾਲਵੀ ਸੋਮਾਲੀਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮਾਸਾਵਾ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਚਾਰ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉੱਠ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਬਾਥਰੂਮ ਜਾਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਤਸੀਹੇ ਸੀ, ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਤਲੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੈਬਿਨ ਗਰਮ ਅਤੇ ਗਿੱਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਸੰਤਰੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਫੜਨ 'ਤੇ ਠੰਡਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਹਾਣੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸਨੂੰ ਖਾਣਾ ਪਿਆ।

ਮਾਸਾਵਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਘੁੰਮ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਹਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ - ਇੱਕ ਘੋਸ਼ - ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੋਰਟ ਸੈਦ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਹਿਰਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਪਿਰਾਮਿਡ ਅਤੇ ਸਫ਼ਿੰਕਸ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਪੋਰਟ ਸੁਏਜ਼ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਸਨ ਜੋ ਟ੍ਰਿੰਕੇਟ ਵੇਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਗੰਦੇ ਪੋਸਟਕਾਰਡ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁਸਫੁਸਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁੜੀ'।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ

ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੱਛੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ, ਫਿਰ ਚਿਕਨ 'ਤੇ ਜਾਣਾ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਲ ਮੀਟ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਜੋ ਚੰਪਾਵਤ ਦੇ ਪੁਣਿਆਗਿਰੀ ਦੇਵੀ ਮੰਦਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੱਕ ਮਾਸ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਸੀ। ਪੁਣਿਆਗਿਰੀ ਸਾਡੀ ਇਸਤਾ-ਦੇਵੀ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੇਵੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵੱਡੇ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ, ਯੱਗਯੋਪਵਿੱਤ ਸਮਾਰੋਹ, ਵਿਆਹ, ਆਦਿ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਯੱਗਯੋਪਵਿੱਤ ਸਮਾਰੋਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪੁਣਿਆਗਿਰੀ ਲੈ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੁਣਯਗਿਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵੀ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਤੀ ਦੀ ਨਾਭੀ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵ ਤਾਂਡਵ ਨ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਨਾਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੇਟ ਵਜੋਂ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਦਾ ਮਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਖਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਮਾਸ ਜਾਂ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਮਾਸ ਖਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪੁਣਯਗਿਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਮੌਕਾ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ, ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਲਲਿਤ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਲਮੋੜਾ ਤੋਂ ਲੋਹਾਘਾਟ ਅਤੇ ਚੰਪਾਵਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਟਨਕਪੁਰ ਗਏ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਜੋਂ ਨਾਰੀਅਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਏ: ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ, ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਆਏ ਸਨ।

ਨਵੇਂ ਸੁਆਦ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਅਤੇ ਚਿਕਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੇਕੜੇ ਅਤੇ ਝੀਂਗਾ ਖਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਲੰਡਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਗਸਤ 1939 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਬੱਲੂ ਨਾਰਵੇ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ।

ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਭੁੱਖੇ ਸੀ। ਖਾਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਝੀਂਗਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਝੀਂਗਾ ਆਰਡਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਂਟੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਪ੍ਰੌਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਝੀਂਗਾ ਸੁਆਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਗਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮੀਨੂ 'ਤੇ ਝੀਂਗਾ ਜਾਂ ਕੇਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬੀਫ, ਵੀਲ ਜਾਂ ਬਲਦ (ਜੀਭ) ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਚਰਬੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜੋ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਬੀਫ਼ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬੀਫ਼ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਨਵਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਬੀਫ਼ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੀਫ਼ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ-ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਹੜ੍ਹ ਹੈ - ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ - ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ। ਇਸਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਰਾਮਬਾਣ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ - ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜੋ ਘੱਟ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਯਹੂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੂਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਸ਼ੁੱਧ ਜਾਨਵਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਮਾਸ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਆਮ ਪਖੰਡੀ ਰਵੱਈਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਦੱਖਣੀ ਇਟਲੀ ਦੇ ਬ੍ਰਿੰਡੀਸੀ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਉਤਰੇ। ਬ੍ਰਿੰਡੀਸੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਨੇਪਲਜ਼ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਖਾੜੀ ਤੱਕ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਨੇਪਲਜ਼ ਦੇਖੋ ਅਤੇ ਮਰ ਜਾਓ'। ਅਸੀਂ ਪੋਂਪੇਈ ਜਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੈਪਰੀ ਟਾਪੂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਰੋਮ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਓਪਨ-ਏਅਰ ਓਪੇਰਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਜਿੱਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਨਿਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੋਂ ਮਿਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਲੂਸਰਨ ਝੀਲ ਤੱਕ, ਸਿੰਪਲਨ ਸੁਰੰਗ ਰਾਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਲੂਸਰਨ ਝੀਲ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੈਰਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲੰਡਨ ਤੱਕ ਜਿੱਥੇ

ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਪੰਤ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਖੋਜ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸੀ - ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ।

ਸਾਡੇ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਥ ਪੰਤ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਈਸੀਐਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਐਮਐਸਸੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਾਂਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਰਿੰਦਰ ਦੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ 21 ਸਟੈਨਹੋਪ ਰੋਡ, ਹਾਈਗੇਟ ਲੰਡਨ ਐਨ6 ਯਾਦ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਜਨੰਦਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹੀ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਨਰਿੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਆਈਸੀਐਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਸਾਹੀ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਰਿੰਦਰ ਨੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੀਐਚਡੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਖੋਜ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਨਰਿੰਦਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਈਸੀਐਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਘਰ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਸੀ। ਖਰਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਫ਼ਤੇ £2 ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਤਾ, ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਗਰਮ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਠੰਡਾ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਤ ਅਤੇ ਸਾਹੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਅਸੀਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤੀ ਕਲਾਸ ਦੁਆਰਾ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਯਾਤਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਬੈਲਜੀਅਮ ਵਿੱਚ ਓਸਟੈਂਡ, ਬ੍ਰਸੇਲਜ਼ ਤੋਂ ਕੋਲੋਨ ਤੱਕ, ਸਟੀਮਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਈਨ ਤੱਕ, ਬਲੈਕ ਫੋਰੈਸਟ, ਹਾਈਡਲਬਰਗ ਰਾਹੀਂ, ਇਸਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਜਰਮਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਉਹ ਹੈ 'Ich habe mein herz in Heidelberg verloren, in einer lauen Sommernacht' (ਮੈਂ ਹਾਈਡਲਬਰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ)।

ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਮੂੰਚੇਨ ਜਾਂ ਮਿਊਨਿਖ ਗਏ। ਇਹ ਹਿਟਲਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭੂਰੇ ਸ਼ਰਟਾਂ ਵਾਲੇ, ਨਾਜ਼ੀ ਐਸਐਸ, ਦੇ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੇਖਣ ਲਈ ਇੱਕ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਗ੍ਹਾ ਉਹ ਯਾਦਗਾਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੇਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਫਬ੍ਰਾਊਹੌਸ ਸੀ, ਮਿਊਨਿਖ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੀਅਰ ਸੈਲਰ ਜਿੱਥੇ ਹਿਟਲਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਟ੍ਰੇਨ ਰਾਹੀਂ ਮਿਊਨਿਖ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੇਲਵੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਿਊਨਿਖ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜਰਮਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਿਊਨਿਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਬੀਅਰ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੀਅਰ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਟੀਟੋਟਲਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਵੀ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਕੀ ਪੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਪਾਣੀ - ਵਾਸਰ।

‘ਵਾਸਰ!’ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਕਿਸਨੇ ਪੀਤਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਅਤੇ ਤੈਰਨ ਲਈ ਹੈ।

ਫਿਰ ਵਿਆਨਾ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਆਸਟਰੀਆ-ਹੈਪਸਬਰਗ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ।

ਵਿਆਨਾ ਜਾਂ ਵਿਯੇਨ ਤੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ-ਜਰਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਬੁਡਾਪੇਸਟ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੱਗਿਆ - ਅਸੀਂ ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਸੀ। ਡੈਨਿਊਬ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ, ਗੋ ਜਿਪਸੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਸਾਡਾ ਠਹਿਰਨਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਬ੍ਰਾਤੀਸਲਾਵਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਗ - ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਾਹਾ' - ਇਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਚਰਚਾਂ ਅਤੇ ਮਸੀਹ ਦੀ ਸਲੀਬ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਲ, ਅਤੇ ਟਾਵਰ ਕਲਾਕ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਹਰ ਵਾਰ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਵੱਜਣ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਗ ਤੋਂ ਡ੍ਰੇਸਡਨ ਰਾਹੀਂ ਬਰਲਿਨ - ਫਿਰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ - ਅਤੇ ਕੀ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਵੇਮਰ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 'ਉਭਰਨਾ'। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮਾਚਿਸ ਦੀ ਸਟਿੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੂੜਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ।

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬਰਲਿਨ ਤੋਂ ਐਮਸਟਰਡਮ ਅਤੇ ਹੇਗ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀਆਂ,

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨਾਂ, ਓਪੇਰਾ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਜਰਮਨ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਫਰੈਂਚ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜੇਬ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿਪਲੋਮਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਬੋਲ ਜਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ, ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਆਰਡਰ ਕਰਨ, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਟਾਵਰ ਆਫ਼ ਲੰਡਨ ਅਤੇ ਹੈਂਪਟਨ ਕੋਰਟ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲੰਡਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਤੰਬਰ 1939 ਵਿੱਚ ਲੰਡਨ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਵੈਸਟਮਿੰਸਟਰ ਐਬੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।

*ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗੇ ਦੀ ਰਸਮ

† ਅੰਨਾ—ਪੁਰਾਣੀ ਮੁਦਰਾ, ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ; ਸੀਰ ਭਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਪ ਹੈ, ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ।

*ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੋਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੈਡੇਟ ਕੋਰ (ਐਨਸੀਸੀ) ਦਾ ਪੂਰਵਗਾਮੀ

ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਕੈਂਬਰਿਜ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ

ਮੈਂ ਅਕਤੂਬਰ 1936 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 1939 ਤੱਕ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹਾਂ - ਪਹਿਲਾ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਬਿਤਾਈਆਂ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ।

*

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਬੀਏ ਭਾਗ I ਟ੍ਰਾਈਪੋਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ICS ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸੀ। 1938 ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ: ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। 1939 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ 1938 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ (ਜੋ ਕਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਮਰ ਵੀ ਸੀ), ਮੈਂ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਭਾਗ I ਟ੍ਰਾਈਪੋਸ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਕੋਰਸ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ 1938 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ) ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਾਗ II ਲਵਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਉਲਟ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਲੈਕਚਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਲੈਕਚਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਰਸ ਨੂੰ ਕਵਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਕੋਰਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਲੰਡਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਣਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਜਾਂ ਟਿਊਟਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਟਿਊਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਇਕੱਲੇ, ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਿਆਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੈਕਚਰ 29 ਮਈ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ - 30 ਅਤੇ 31

ਮਈ ਅਤੇ 1 ਜੂਨ ਨੂੰ, ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੇਪਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ - ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਲ ਛੇ। ਅੰਤਮ ਨਤੀਜੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਐਲਾਨੇ ਜਾਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ - ਮੈਂ ਗਣਿਤ ਟ੍ਰਾਈਪੋਸ ਦੇ ਭਾਗ I ਵਿੱਚ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਭਾਗ I ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ! ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਭਾਗ II ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਝਗੜਾਲੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲੋਕ ਗਣਿਤ ਟ੍ਰਾਈਪੋਸ ਦੇ ਭਾਗ III ਵਿੱਚ ਗਏ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ III ਸੀ। ਪੇਪਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜਿੰਨੇ ਹੋ ਸਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿਓ' ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖੁਦ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜੋ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕੈਂਬਰਿਜ ਦੇ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਟਿਊਟਰ ਸੀ.ਪੀ. ਸਨੋ ਸੀ - ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਾਰਡ ਸਨੋ ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੇਬਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦ ਮਾਸਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਦ ਟੂ ਕਲਚਰਜ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਾਂ - ਦ ਅਫੇਅਰ - ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ 'ਪਾਂਡੇ' ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗਣਿਤ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ICS ਦੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪੇਪਰਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਟਿਊਟਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਬਕ ਲਏ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ, ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਤੇ।

ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ - ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਰਾਈਫਲ ਕਲੱਬ। ਮੈਂ ਟੈਨਿਸ ਅਤੇ ਸਕੁਐਸ਼ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਭਾਰ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਬੋਟ ਰੇਸ ਕਲੱਬ ਲਈ ਕਾਕਸ (ਕਾਕਸਵੈਨ) ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਟਰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਪੀਕਰ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਜੋ ਕਿ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਅਨ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਡੀਅਨ ਮਜਲਿਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੈਂ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਲਈ, ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਛੇ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਵਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸੈਂਟਰਲ ਹੀਟਿੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਲਗਭਗ 3 ਵਜੇ ਕਲਾਸਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੈਕਚਰ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਬਿੱਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਨਹਾਉਣ, ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਕੋਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਥੈਲਾ, ਚਾਹ, ਟੋਸਟ, ਸਵੇਰੇ ਦਲੀਆ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੀ.ਪੀ. ਸਨੋ ਨੂੰ ਬਿੱਲ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਾਂ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਆਦਿ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਟੋਰ ਖਰੀਦਾਂ। ਪਹਿਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕ੍ਰਾਈਸਟਸ ਪੀਸ ਨਾਮਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਿਊਮਾਰਕੇਟ ਰੋਡ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਜੋ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੂਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਬਿੱਲਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਲੱਗਾ - ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕਣਾਂ ਸੋਚਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਸਨ, ਦੌੜਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਆਦਿ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਜੋ ਆਮ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਦਲਾਅ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਮਰੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੈੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਇੱਕ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ-ਕਮ-ਸਟੱਡੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੈੱਡਰੂਮ। ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਾਇਰਪਲੇਸ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਨਾਸ਼ਤਾ, ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਜਾਂ ਚਾਹ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੈੱਡਰੂਮ ਠੰਡੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਕ੍ਰਾਈਸਟਸ ਲੇਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿੱਚ

ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕ੍ਰਾਈਸਟਸ ਲੇਨ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕ੍ਰਾਈਸਟ, ਭਾਵੇਂ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਜਾਂ ਸੇਂਟ ਜੌਹਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਲਜ ਸੀ, ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਲਜ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮਿਲਟਨ ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਡਾਰਵਿਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਿਤ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਟ੍ਰਿਪੋਸ ਦੇ ਭਾਗ II ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਥਰਮੋਡਾਇਨਾਮਿਕਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਿਯਮ ਦੇ 'ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ' ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਨਿਯਮ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਣਿਤਿਕ ਸਮੀਕਰਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੈਵੇਂਡਿਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਹਨੇਰਾ, ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨਿਯਮਿਤ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੱਕਾ ਸੀ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿਖੇ ਕੈਵੇਂਡਿਸ਼ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਾਰਡ ਕੈਵੇਂਡਿਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਲਰਕ ਮੈਕਸਵੈੱਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਮੈਗਨੈਟਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਸਰ ਜੇ.ਜੇ. ਥੌਮਸਨ, ਇਲੈਕਟ੍ਰੌਨ ਦੇ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਮਰੀਟਸ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਆਫ਼ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਲਾਰਡ ਰਦਰਫੋਰਡ ਕੈਵੇਂਡਿਸ਼ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ - ਉਹ ਐਟਮ ਬੰਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ, ਜਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਦਾਦਾ ਜੀ। ਉਸਨੇ ਯੂਰੇਨੀਅਮ ਵਰਗੇ ਰੇਡੀਓਐਕਟਿਵ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਘਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਐਟਮ ਬੰਬ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਡੀ ਬ੍ਰੋਗੇ, ਐਸਟਨ, ਕਪਿਟਜ਼ਾ, ਮੈਕਸ ਪਲੈਂਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਸਾਰੇ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ, ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਨਾਮ!

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੈਕਚਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਵਾਧੂ ਲੈਕਚਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲਾਰਡ ਰਦਰਫੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਜਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਲੈਕਬੋਰਡ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸਮੀਕਰਨ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਤੀਹ-ਚਾਲੀ ਮਿੰਟ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਟਿਊਟਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਉਹ ਲਾਰਡ ਐਸਟਨ ਦੁਆਰਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ, ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਲੈਕਚਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਕੈਵੇਂਡਿਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਯਾਦਗਾਰੀ ਯਾਦਾਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਪੈਕਟ੍ਰੋਸਕੋਪੀ ਵਿੱਚ ਸੋਡੀਅਮ ਰਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਰਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਰੀਡਿੰਗ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰਿੰਗਾਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫਿਲਟਰ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ICS ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਅੰਨ੍ਹਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਰ ਜੇ.ਜੇ. ਥੌਮਸਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਅੱਸੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ੈਲਫ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠਿਆ। 'ਧੰਨਵਾਦ, ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ, ਧੰਨਵਾਦ,' ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਸਨੂੰ ਟ੍ਰਿਨਿਟੀ ਵਿਖੇ ਮਿਲਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ।

ਤੀਜੀ ਘਟਨਾ ਸਾਈਕਲੋਟ੍ਰੋਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਈਕਲੋਟ੍ਰੋਨ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੈਂਬਰਿਜ

ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਈਕਲੋਟ੍ਰੋਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰ ਜੇ.ਜੇ. ਥੌਮਸਨ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਰਦਰਫੋਰਡ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਰ ਜੇ.ਜੇ. ਥੌਮਸਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਲੈਕਟ੍ਰੌਨ ਦੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਧਾਰਨ ਟੈਸਟ ਟਿਊਬਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਟਿਊਬਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਰੇਡੀਓਐਕਟੀਵਿਟੀ 'ਤੇ ਲਾਰਡ ਰਦਰਫੋਰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਵਾਲੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਸਕੋਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸਦੀ ਕੀਮਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ 2 ਸ਼ਿਲਿੰਗ ਅਤੇ ਛੇ ਪੈਨਸ ਸੀ। ਤਾਂ ਫਿਰ £250,000 ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਸਾਈਕਲੋਟ੍ਰੋਨ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਫਿਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ, 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਈਕਲੋਟ੍ਰੋਨ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ, ਕਪਿਟਜ਼ਾ ਰੂਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੋਜ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੀ ਪਰਮਾਣੂ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਟ੍ਰਿਪੋਸ ਦੇ ਭਾਗ II ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1938 ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ICS ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੇ ਟਿਊਟਰ, ਸੀ.ਪੀ. ਸਨੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਹੋਣਗੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ICS ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਮੈਂ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਦੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ 1939 ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ICS ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਬੈਠਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਬਿਤਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ ਮੈਨੂੰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਫਾਈਨਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ICS ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੇਰੇ ਅਗਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸੀ.ਪੀ. ਸਨੋ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਟਿਊਟਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ICS

ਜਾਂ ਹੋਮ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਨਰਜ਼ ਜਾਂ ਮਾਸਟਰਜ਼ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਮਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੇਪਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਈ 1939 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਫ੍ਰੈਂਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪੇਪਰਾਂ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸ ਬੀਏ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਠੀਕ ਸੀ।

*

ਹੁਣ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅੰਡਰਗ੍ਰੈਜੂਏਟਾਂ ਲਈ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ 'ਖੋਦਾਈ' ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਮਾਲਕਣਾਂ ਖੁਦ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਿਤਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਰਦੀਆਂ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ, ਦੂਜੀਆਂ ਬ੍ਰਾਈਟਨ, ਬੌਰਨਮਾਊਥ ਅਤੇ ਟੋਰਕਵੇ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ 'ਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਟੋਰਕਵੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਡੇਵਨ, ਕੌਰਨਵਾਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੇਲਜ਼ ਅਤੇ ਲੇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਰਾਹੀਂ ਲੈਂਡਜ਼ ਐਂਡ ਤੱਕ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਦੋ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਛੁੱਟੀ ਕੇਸਵਿਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੰਡਰਮੇਰ ਵਿੱਚ, ਫਿਰ ਗਲਾਸਗੋ, ਐਡਿਨਬਰਗ, ਯੌਰਕ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ ਗਈ। ਮੈਂ ਅਸਲ ਹਾਈਲੈਂਡਜ਼, ਇਨਵਰਨੈਸ ਜਾਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਦੇਖਿਆ।

ਮੈਂ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ਼ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਸੰਚਾਲਿਤ ਟੂਰ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਸਤਾ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਲੀਗ ਆਫ਼ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਜੇਨੇਵਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜੇਨੇਵਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਓਪਨ-ਏਅਰ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੇਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੰਡਨ ਦੇ ਪਿਕਾਡਲੀ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਪਹਾੜ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ'। ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ, ਸੁੰਦਰ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣਾ,

ਰਾਤ ਨੂੰ ਚਮਕਦਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨੀਲਾ ਅਸਮਾਨ। ਇਹ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੂੜ ਅਤੇ ਧੁੰਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹਿਮਾਨ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਰੋਇਰਿਚ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਡਾ. ਐਸ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਚਿੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਰੰਗ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨੀਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੋਇਰਿਚ ਨੇ ਇਹ ਰੰਗ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ। ਫਿਰ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਡੂੰਘੇ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਨੀਲੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਦੋ ਸਰਦੀਆਂ ਆਲਪਸ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ, ਇੱਕ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ - ਬਰਨੀਜ਼ ਓਬਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਟਾਇਰੋਲ ਵਿੱਚ। ਮੈਨੂੰ ਸਕੀਇੰਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਸਵਿਸ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਮੰਗੇਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋੜਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਆਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤਿਕੋਣ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ: ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ, ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ, ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ - ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਲ ਡਰਾਮਾ। ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਟਾਇਰੋਲ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜੋ ਸਕੀਇੰਗ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇੰਸਟ੍ਰਕਟਰ ਅਤੇ ਗਾਈਡ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਸਕੀਇੰਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਡਿੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੂਨ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, 'ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਖੂਨੀ ਹੈ'। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਇਰਾਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਾਈ। ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਨੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਇਹ ਖੂਨੀ ਸੀ'। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ: ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ, ਜਾਂ

ਇਸਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ, ਅਕਸਰ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਾਪਸ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਝਗੜੇ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਸਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਕਈ ਦੂਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਐਸ.ਵੀ. ਸੋਹੋਨੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੰਚਾਈ ਸਕੱਤਰ, ਅਤੇ ਮੈਂ, ਅਕਾਲ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ, 1951 ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਮਚਰਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਮੋਂਗੀਰ ਦੇ ਬੇਘੁਸਰਾਏ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋਹੋਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ' ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮਚਰਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰੜੇ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ!'

ਮੇਰੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਨਾਰਵੇ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਪੇਨੀ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਸਪੇਨ ਜਾਂ ਪੁਰਤਗਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਗਸਤ 1939 ਵਿੱਚ ਨਾਰਵੇ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਬੱਲੂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਰਗਨ, ਓਸਲੋ, ਟ੍ਰੌਂਡਹਾਈਮ, ਲੋਫੋਟਨ ਟਾਪੂਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਰਕਟਿਕ ਸਰਕਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਰਵਿਕ, ਲੈਪਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਅਬਿਸਕੋ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਡੁੱਬਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 1 ਵਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉੱਠਦਾ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਲਕਾ ਸੀ। ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮੱਛਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਡਨ ਨਾਲੋਂ ਨਾਰਵੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਚੁਣਨਾ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਰਵੇ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਵਾਂਗਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਾਰਵੇ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਝੀਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਇਕੱਲਾ ਮਛਿਆਰਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਭਾਰਤ। 'ਆਹ ਭਾਰਤ—ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਨਾਮ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ

ਸਾਨੂੰ ਨਾਰਵੇ ਕਿਵੇਂ ਪਸੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ!

ਅਬਿਸਕੋ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਲੀਵਰੇ ਅਤੇ ਓਸਟਰਸੁੰਡ ਰਾਹੀਂ ਸਟਾਕਹੋਮ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਲੀਵਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿਟਲਰ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਜੰਗ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਜੰਗ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਗੁਲੀਵਰੇ ਤੋਂ ਸਟਾਕਹੋਮ ਤੱਕ ਦੀ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ, ਕੰਡਕਟਰ ਪੁੱਛਣ ਆਇਆ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਦੋ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਬੰਦੂਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੰਡਕਟਰ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਓਸਟਰਸੁੰਡ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ, ਜਿਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਬੱਲੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਟਾਕਹੋਮ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਇਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਟਾਕਹੋਮ ਪਹੁੰਚਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਘਬਰਾਹਟ ਲਈ - ਕਾਰਡ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ 'ਏਡੀਸੀ ਟੂ ਐਚਆਰਐਚ ਗੁਸਤਾਵਸ ਐਡੋਲਫਸ, ਦ ਕਰਾਊਨ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਸਵੀਡਨ'! ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਵਾਂਗ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗਾਰਡ ਜਾਂ ਸਾਥੀ ਦੇ! ਕਰਾਊਨ ਪ੍ਰਿੰਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ-ਡੀ-ਕੈਂਪ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਟਾਕਹੋਮ ਵਿੱਚ ਕਿੱਥੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਗ੍ਰੈਂਡ ਹੋਟਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਟਾਕਹੋਮ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਗ੍ਰੈਂਡ ਹੋਟਲ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਥਾਮਸ ਕੁੱਕ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਬੱਲੂ ਕੁਝ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ।

ਸਟਾਕਹੋਮ ਵਿਖੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੱਲੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਬੱਦਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ। 1 ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ, ਇੱਕ ਸੁੰਨਸਾਨ ਕਰੌਇਡਨ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਲੈਕਆਊਟ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 3 ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ, ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੈਸ ਮਾਸਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਗੈਸ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਦੇ ਵਿੰਡਰਮੇਰ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਈਸੀਐਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਫਲੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਪਣਡੁੱਬੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

*

ਅਤੇ ਹੁਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ। ਪਹਿਲੀ 5 ਨਵੰਬਰ 1936 ਨੂੰ ਗਾਈ ਫੌਕਸ ਨਾਈਟ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲਾ ਜਸ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਸ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਟਰੀਟ ਲੈਂਪ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 5-5 ਪੌਂਡ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਉਲਟ! ਇੱਥੇ ਕੇਸ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਈ

ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਕੇਸ ਹੋਰ ਲਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਹੋਰ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1936 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਇਰਾਉਸ-ਵਰਟਜ਼ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਤਿੱਬਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਯਾਨ ਸਕੂਲ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਦੇਖਾਂਗਾ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਣੀ ਗਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਹੁਣ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜੋ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਸੈਟਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਮਾਤ ਭੂਮੀ, ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਣ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਨੁਭਵ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਬਾਹਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇੱਕ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਇਆ। ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਸਨ, ਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤੀਬਰ ਇਕੱਲਤਾ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਕੱਲਤਾ ਕੈਦ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ, ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਖਰੀ ਅਨੁਭਵ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ, ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ 'ਨਿਗਰ' ਚੀਕਦੇ ਹੋਏ ਭੱਜਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਨਿਗਰ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ 'ਇੰਡੀਅਨ ਕੁੱਤੇ' ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਫਲੈਟ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇਖੇ। ਤੁਸੀਂ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ: ਮਕਾਨ ਮਾਲਕਣ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਹੋ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਕਮਰਾ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ

ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਪਤੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਮਰਾ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਰ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਤ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਨਜਾਤੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਕੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ।

ਪਰ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਯਾਦਾਂ ਹਨ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਖਾਸ ਚੀਜ਼, ਜਿਸਦਾ ਤਰਕ ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ! ਔਰਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਡਿਗਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ; ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹਿਸ ਹੋਈ: ਕੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਦਾਖਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਮਤਾ ਗੁਆਚ ਗਿਆ। ਐਤਵਾਰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਸਤ ਦਿਨ ਸਨ, ਸਭ ਕੁਝ ਬੰਦ ਸੀ, ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਆਵਾਜਾਈ ਸੀ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਤਾ ਕਿ ਇਹ ਘਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ, ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ - ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ - ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਲੇਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸੁਹਾਵਣੇ ਸਫ਼ਰ ਹਨ। ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ।

*

ਹੁਣ ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1938 ਵਿੱਚ ਲਈ ਗਈ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਲਾਜ਼ਮੀ ਪੇਪਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਲੋਅਰ ਅਪਲਾਈਡ ਮੈਥੇਮੈਟਿਕਸ ਅਤੇ ਲੋਅਰ ਅਤੇ ਹਾਇਰ ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਲਪਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ

ਅਪਲਾਈਡ ਮੈਥੇਮੈਟਿਕਸ ਦੇ ਪੇਪਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਦੋਂ ਪੇਪਰ ਸਾਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਸਾਨ ਸੀ। ਕੁੱਲ ਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣੇ ਪਏ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਚਾਲੀ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧਾ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲਗਭਗ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੀ ਮਾੜੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੇਪਰ ਇਸ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਚਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਪੇਪਰ ਲਈ ਬੈਠ ਗਏ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਇਹ ਸਵੇਰ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਸੀ - ਮੈਂ ਛੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਡੇਢ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟਿਊਟਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਯਾਦ ਆਈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਓ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਕੁਝ ਦਿਨ ਦੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਪੇਪਰਾਂ ਲਈ ਬੈਠਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ। ਮੈਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪੈਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ - ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਵਿਫਟ ਦੀ ਗੁਲੀਵਰ'ਜ਼ ਟ੍ਰੈਵਲਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ - ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ।

ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਹੋਈਆਂ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੇਪਰ ਵਧੀਆ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵੀ। ਇੰਟਰਵਿਊ, ਜਾਂ ਵਿਵਾ ਵੌਸ, ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਪਿਛਲਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ - ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਮੇਜ਼ ਜਿਸਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਇਕੱਲੇ ਸੀ। ਕਮਰਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਗਲਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੁਝ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸਵਾਲ ਯਾਦ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ, ਕੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ

ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪਾਲਗ੍ਰੇਵ ਦੇ ਗੋਲਡਨ ਟ੍ਰੇਜ਼ਰੀ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀ, ਬੀਵਰਬਰੂਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡੇਲੀ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ਼ ਵਰਗੇ, ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦ ਟਾਈਮਜ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੇਬਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੱਕ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡੇਲੀ ਹੈਰਲਡ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਊ ਏਜ। ਹਰੇਕ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸੰਸਕਰਣ ਦਿੱਤਾ, ਕਈ ਵਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਛਪਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਛਪਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਕਿੰਨਾ ਭੋਲਾਪਣ! ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਤਾਲਵੀ ਜਹਾਜ਼ ਲੋਇਡ ਟ੍ਰਾਈਸਟੀਨੋ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪੀਸਾ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਝੁਕਦਾ ਟਾਵਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਅਲਮੋੜਾ ਆਇਆ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਗਰਮੀਆਂ ਲਈ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੌਰਾਨ, ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ, ਹਰੀ ਦੱਤ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵੀ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਸੀ ਜੋ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਕਰੀਬੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੋਸਤ, ਲਲਿਤ ਮੋਹਨ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਇੱਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਲਲਿਤ ਮੋਹਨ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਲਲਿਤ ਮੋਹਨ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਉਸੇ ਰਾਤ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਧਰਤੀ ਦੇ

ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੱਕ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਗਰਮੀਆਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ
ਇਲਾਹਾਬਾਦ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਇੱਕ 'ਆਈ-ਮਾਈਕ-ਕੂਕਰ' ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਪਕਾਉਂਦਾ ਸੀ।* ਇਹ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕੰਟਰੈਪਸ਼ਨ ਸੀ—ਕੋਇਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਹੇਠਾਂ ਜਗਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕੂਕਰ ਵਿੱਚ ਚੌਲ, ਦਾਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਡੱਬੇ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਾਣਾ ਲਗਭਗ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰੁਟੀਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਲਈ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਜੱਦੀ ਘਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੋ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸਾਥ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰੀਜਨ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਇੱਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪਕਾਇਆ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਸ, ਅੰਡੇ, ਲਸਣ, ਪਿਆਜ਼ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਭੋਜਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਆਪਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। (ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਲਲਿਤ, ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।) ਆਈਸੀਐਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਫਲਤਾ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਇਹ ਸਭ ਉਸਦੀ ਤਪੱਸਿਆ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

*

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1938 ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਆਈਸੀਐਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਈਸੀਐਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਪੰਡਤ (ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਜਿਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਟਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਕਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਸੁੰਘਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਦੇ ਪੇਪਰ ਲਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਈਸੀਐਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਲਈ। ਟਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਆਨੇ ਮਿਲਣਗੇ—25% ਅੰਕ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੱਤਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਘਰ ਆਉਣ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ 1938 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਈਸੀਐਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਐਲਾਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਐਲਾਨਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਟੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਅਗਲੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਸਾਨੂੰ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਸਰ ਹੂਬਰਟ ਸੈਮਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕੇਬਲਗ੍ਰਾਮ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਵਧਾਈਆਂ, ਸਫਲ'। ਟੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਸਹੀ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੇਪਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਵਾ ਵੌਇਸ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸ ਹੋਣ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਸੀ।

ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਇੱਕ KLM ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਰਾਇਆ £101 ਸੀ (£ਸਟਰਲਿੰਗ ਉਸ ਸਮੇਂ 13 ਅਤੇ 6 ਆਨੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ)। ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਦੁਪਹਿਰ ਅਸੀਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਜੋਧਪੁਰ ਲਈ ਉਡਾਣ ਭਰੀ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਰੁਕੇ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਹ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ1 ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ 4 ਵਜੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੌਦਾਂ ਯਾਤਰੀ ਸਨ, ਲਗਭਗ 120 ਮੀਲ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ 5000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਡਕੋਟਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਸਕਰਣ ਸੀ। ਜੋਧਪੁਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਰਾਚੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਇੱਕ ਖਾੜੀ ਹਵਾਈ ਖੇਤਰ, ਬਹਿਰੀਨ, ਅਤੇ ਬਸਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਤ ਰੁਕਿਆ। ਬਸਰਾ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਸੀ — ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ 120º F — ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਜੂਰਾਂ, ਮੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨਵਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਘਾਹ 'ਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 4 ਵਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਬਗਦਾਦ ਉੱਤੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਫਲਸਤੀਨ ਦੇ ਤੇਲ ਅਵੀਵ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੁਪਹਿਰ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਐਥਨਜ਼ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਟਲ ਗ੍ਰੈਂਡ ਬ੍ਰੇਟਾਗਨ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਐਥਨਜ਼ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਘੁੰਮਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਖਾਣਾ ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਉਤਰੇ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਐਥਨਜ਼ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ, ਬੁਡਾਪੇਸਟ ਲਈ ਉਡਾਣ ਭਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਫ੍ਰੈਂਕਫਰਟ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਭਾਵਨਾ ਉਤਰੀ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਸੀ, ਜੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦਾ, ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹਿਟਲਰ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਦੇ ਇੱਕ ਕਲਿੱਕ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ 'ਹੀਲ ਹਿਟਲਰ' ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਫ੍ਰੈਂਕਫਰਟ ਤੋਂ ਐਮਸਟਰਡਮ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ - ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ। ਯਾਤਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੰਬੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਰੇਲ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਪੋਰਟਰ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਟਿਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ - ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਖੰਡ ਜਾਂ ਐਲਬਿਊਮਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰੀ ਜਾਂਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਚਪਟੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਲ ਅਤੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ICS ਤੋਂ ਅਯੋਗਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਪੀਰੀਅਡ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ £300 ਦਾ ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ

ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਹੁਣ ਇੱਕ ਆਸਾਨ ਸਾਲ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਸੰਹਿਤਾ, ਅਪਰਾਧਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਹਿਤਾ, ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਬੂਤ ਐਕਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਟੈਸਟ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਹੇਜ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਰਕਾਬ ਅਤੇ ਲਗਾਮ ਦੇ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਗੋਡਿਆਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਪਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਿੱਖਣੀ ਪਈ ਜਿਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੀ - ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ - ਮੇਰੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਸਿੱਖਣੀ ਪਈ। ਸਾਡੀ ਸੀਨੀਅਰਤਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਪੀਰੀਅਡ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਵਨਗਰ ਸੋਨ ਤਗਮਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਤਗਮਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਹ ਕਾਂਸੀ ਦਾ ਤਗਮਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਗਿਣੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਤੰਬਰ 1939 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਲੰਬਾਈ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਜਾਂ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਆਈਸੀਐਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ। ਆਈਏਐਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਸੇਵਾ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੀਨੀਅਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਲਾਭ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਿਵਲ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਸਾਲ 1938 ਸੀ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ, 1972 ਜਾਂ 1973 ਵਿੱਚ, ਸੰਸਦ ਦੇ ਇੱਕ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਆਈਸੀਐਸ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ ਅਠੱਤੀ ਸਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੇਰੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਢੇ ਸੱਤ

ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ - ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਮਿਲਿਆ - ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਗਿਣਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਈਸੀਐਸ ਵਿੱਚ ਉਨਤਾਲੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਘੱਟ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ - ਯਾਨੀ ਸਤੰਬਰ 1938 ਤੋਂ ਅਗਸਤ 1977 ਤੱਕ।

ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸਾਲ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਡਿਗਰੀ-ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਯਾਦਾਂ। 1936 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਨੇਮਾਘਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਐਡਵਰਡ ਅੱਠਵੇਂ ਨੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਾਸ਼ਣ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਊਂਡ ਸਿਸਟਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ ਜਾਰਜ VI ਦੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫੁੱਟਪਾਥ 'ਤੇ ਰਾਤ ਭਰ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਦੁਪਹਿਰ, ਰਾਤ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੁੱਟਪਾਥ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਿਤਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ - ਪਰ ਫਿਰ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅਗਸਤ 1939 ਵਿੱਚ ਸਵੀਡਿਸ਼ ਲੈਪਲੈਂਡ ਦੇ ਅਬਿਸਕੋ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਯਾਤਰਾ ਸੈਲਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਇੱਕ ਹਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੈਂਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਪਰਾਹੁਣਚਾਰੀ, ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਵਹਿਸ਼ੀ ਗੁਣ, ਪੈਰਿਸ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੈਪਲੈਂਡ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ!' ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਵਾਕ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੰਬਰ 1939 ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ੇਟਲੈਂਡ ਦੇ ਮਾਰਕੇਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਚਾਹ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮਿਆਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੇਵਾ' ਜਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ 'ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ, ਨਾ ਹੀ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੇਵਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ - ਲਾਰਡ ਲਿਨਲਿਥਗੋ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲਾਰਡ ਜ਼ੇਟਲੈਂਡ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਨੇੜੇ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚ

ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਜੂਨੀਅਰ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਯੁੱਧ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਝੀਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿੰਡਰਮੇਰ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ, ਅਸੀਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਪੀ ਐਂਡ ਓ ਲਾਈਨਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਦੋ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਾਫਲੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਜਹਾਜ਼ ਇਕੱਠੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲੈਕਆਊਟ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮੈਚ ਜਗਾਉਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਅਪਰਾਧ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਆਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਵੇਰੇ 8 ਜਾਂ 8.30 ਵਜੇ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਪੁਲ ਖੇਡਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬ੍ਰੇਕ ਅਤੇ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਕੁਝ ਕਸਰਤ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਲੰਬੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਅਮਰੀਕੀ ਤੱਟ ਤੱਕ ਗਏ, ਫਿਰ ਮੈਡੀਟੇਰੀਅਨ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਬਰਾਲਟਰ ਆਏ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੇਪ ਆਫ਼ ਗੁੱਡ ਹੋਪ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲੈਕਆਊਟ ਉਦੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ।

ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ - ਮੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਹੁਰੇ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਰੇਲਵੇ ਵਿੱਚ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਮਲਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਸਾਢੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਢਾਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹ ਲਈ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਨ ਗਏ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਖਿੰਡ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਕਤੂਬਰ 1939 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਕੱਠੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲੇ ਪਟਨਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

*ਆਧੁਨਿਕ ਚੌਲ ਕੁੱਕਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਸਕਰਣ।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਲ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੋਸਟਿੰਗ

ਅਕਤੂਬਰ 1939 ਵਿੱਚ, ਸਵੇਰੇ ਪਟਨਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਐੱਚ.ਸੀ. ਸਰੀਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਟਨਾ ਜੰਕਸ਼ਨ 'ਤੇ, ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਡਰ ਸੈਕਟਰੀ ਐਸ. ਜਗਨਨਾਥਨ ਮਿਲੇ। ਮੈਨੂੰ ਜਸਟਿਸ ਐਸ.ਬੀ. ਢਾਂਡੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਜੱਜ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਗਲਪੁਰ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਨੂੰ ਗਯਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਡਿਪਟੀ ਕਲੈਕਟਰ, ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਬੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸਕਣਗੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਗਲਪੁਰ ਦਾ ਕਲੈਕਟਰ ਇੱਕ ਜੂਨੀਅਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸੇਵਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਲਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਲੈਕਟਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਉਲਟ।

ਉਦੋਂ ਤੱਕ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘਰ ਅਤੇ ਲਾਅਨ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੱਤਵ ਮੱਛਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਫਲਿਟ ਪੰਪ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ!

1935 ਦੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਬਣੀ ਪਹਿਲੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਣਾਅ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਐਕਟ ਦੀ ਧਾਰਾ 93 ਦੇ ਤਹਿਤ ਇੱਕ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਪੂਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਇਹ 1945 ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਚੱਲਣਾ ਸੀ।

ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਗਯਾ ਆ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲਾ, ਕਲੈਕਟਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜੋ ਉਸ ਘਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ

ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਬਿਸਤਰਾ 10 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਲਈ ਖੰਭੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਿਸਤਰਾ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਹੇਠ ਸੌਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬੂ (ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ) ਆਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫਰਨੀਚਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਵਾਇਆ - ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਰਮਾ ਟੀਕ ਦੇ ਬਣੇ ਫਰਨੀਚਰ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਲਗਭਗ 200 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸੈਕਿੰਡ ਹੈਂਡ ਕਾਰ ਖਰੀਦਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਾਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਚੋਣ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਕਾਰ - ਇੱਕ ਫੋਰਡ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ੈਵਰਲੇਟ, ਜਿਸਦੀ ਕੀਮਤ ਲਗਭਗ 3000 ਰੁਪਏ ਸੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਰ - ਇੱਕ ਆਸਟਿਨ ਜਾਂ ਇੱਕ ਮੌਰਿਸ ਜਿਸਦੀ ਕੀਮਤ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੈਟਰੋਲ ਉਦੋਂ 15 ਆਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਗੈਲਨ ਸੀ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੰਜ ਲੀਟਰ 1 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹਿਲਮੈਨ ਮਿੰਕਸ ਸੈਲੂਨ ਖਰੀਦਿਆ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਗਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। 1949 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਟੂਡਬੇਕਰ ਲਈ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਦੁਬਾਰਾ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ। 1959 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਅੰਬੈਸਡਰ ਖਰੀਦਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ 1965 ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ (LIC) ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਬੰਬਈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਕਾਰ 1967 ਵਿੱਚ ਖਰੀਦੀ ਸੀ—ਇੱਕ ਫਿਏਟ ਜੋ ਮੈਂ 1981 ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਗਿਆ ਸੀ।

*

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ 19 ਮਈ 1940 ਨੂੰ ਵਿਮਲਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ 1940 ਦੀਆਂ ਈਸਟਰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੀਤਾਂਬਰ ਜੀ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਮਲਾ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੋਈ ਢੁਕਵੀਂ ਕੁੜੀ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬਾਬੂ ਮੇਰੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਵਿਮਲਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਲਾਸ I ਸੈਂਟਰਲ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਮਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਫਿਰ ਬਾਬੂਜੀ (ਪੀਤਾਂਬਰਜੀ) ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਮਲਾ ਲਈ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਿਊਟਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1940 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਬਾਬੂ ਅਲਮੋੜਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਰੁਕੇ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ, ਪਦਮ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ, ਨੂੰ ਸਮਾਲ ਕਾਜ਼ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿੱਚ, ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਪੀਤਾਂਬਰਜੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਵਿਆਹ ਜਲਦੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗਣੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁਲਤਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਆਈਸੀਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛੱਡ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦਾ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਰਾਤ ਪਾਰਟੀ ਉੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਵਿਆਹ ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੀਤਾਂਬਰਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਮੇਰਠ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਬਾਰਾਤ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੇਲ ਰੂਟ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਸੀ, ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਅੱਧ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਸੀ। ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਵਾਗਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਗਯਾ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਅਚਾਨਕ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗਯਾ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਅਚਾਨਕ ਹੋਏ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਮਲਾ ਦੇ ਦੇਰੀ 'ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ ਜਾਂ ਤਲਾਕ ਦੇਵਾਂ! ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਛਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹਾਂ। ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਰੱਬ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਰਿਹਾ ਹੈ।

*

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਹਾਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵਜੋਂ ਆਮ ਕੰਮ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਕਰਬਲਾ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਰਣਨ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਅਤੇ ਵਗਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ; ਪਿਤਰ-ਪਕਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਵਿਛੜੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰਾਧ ਲਈ ਗਯਾ ਯਾਤਰਾ; ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਾਈਲੇਰੀਆ ਅਤੇ ਮਲੇਰੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ, ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਜ - ਫਾਈਲੇਰੀਆ ਕਾਰਨ ਹਾਥੀ ਰੋਗ, ਅਤੇ ਮਲੇਰੀਆ ਕਾਰਨ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਪੇਟ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ। ਗਯਾ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ - ਮੱਛਰ, ਮੁਖ਼ਤਾਰ ਔਰ ਮਾਲਜ਼ਾਦੀ - ਭਾਵ ਮੱਛਰ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਤੰਬਾਕੂ (ਹੁੱਕਾ) ਅਤੇ ਪੇਠੇ ਪੀਣ ਲਈ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ - ਇੱਕ ਮਿੱਠਾ।

ਮੈਂ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਕਾਨੂੰਨ, ਅਪਰਾਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨ, ਲੇਖਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕੈਥੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਪਟੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਕੈਥੀ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਮਾਤਰਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਅਕਸ਼ਰ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ, ਜਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਈਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਿਕਸਤ ਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਟੀਸ਼ਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 600 ਰੁਪਏ ਗੁਆ ਦਿੱਤੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਗਲੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਕੁਲੈਕਟਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਸੀ। ਇਤਫਾਕਨ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਂਚੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਬਾਇਲੀ ਬੋਲੀ ਮੁੰਡਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ 1000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ 600 ਰੁਪਏ ਦੇ ਇਸ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1944 ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲੀ ਪਹਾੜੀਆ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ 500 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ।

*

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ, ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਡੂੰਘਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਬਾਂਡਾਂ ਲਈ ਉਗਰਾਹੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੰਦੂਕ ਲਾਇਸੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਾਇਸੈਂਸ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣਾ, ਪਰਮਿਟ ਦੇਣਾ, ਆਦਿ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ

ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਕੁਝ ਬੇਈਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਟਾਫ ਨੇ ਇਸ ਰਕਮ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਤਰੀਕਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ: ਪਾਰਟੀ ਲਈ, ਚੋਣਾਂ ਲਈ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰਾਂ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ, ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੱਜ, ਇਹ ਇੱਕ ਰਾਖਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਖੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਫੈਲਾਇਆ ਵਿਆਪਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹਿਲੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਸਦਾ ਵਿਆਪਕ ਸੁਭਾਅ, ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ - ਜਿਸਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰੋਤ ਹੈ - ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ? ਅਤੇ ਜੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ? ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਆਫ਼ਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗੈਂਗਰੀਨ ਵਾਧਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਸਰਜੀਕਲ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ!

*

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਟੈਨਿਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਗਯਾ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਤਾਪਮਾਨ 114 ਜਾਂ 115º F ਤੱਕ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਲੂ ਵਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਬੀਤ ਗਏ। ਅਕਤੂਬਰ 1940 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਗਯਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸਬ-ਡਵੀਜ਼ਨ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਸਹਾਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਬ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਅਫਸਰ (SDO) ਵਜੋਂ, ਐਚ.ਆਰ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਤੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਸ.ਡੀ.ਓ. ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਇਆ।

ਮੈਂ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਛੇ ਜਾਂ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲਿਆਂ ਅਤੇ ਟੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ। ਸਹਾਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਲਈ ਕੋਈ ਘਰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ

ਮੈਨੂੰ ਵਿਮਲਾ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੀਰਸ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੰਮ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਐਸਡੀਓ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪਟਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਵਿਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਂਚੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ, ਖੁੰਟੀ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਸੀ - ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਖੁੰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਬਾਅਦ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਤੋਂ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਖੁੰਟੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਸਬੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 2000 ਸੀ। ਐਸਡੀਓ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਮੀਲ ਖਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਗੁਆਂਢੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ ਪਠਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਰਾਂਚੀ ਇੱਕ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਰੱਖਤ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਏ। ਉਹ ਸਧਾਰਨ, ਇਮਾਨਦਾਰ, ਸੱਚੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਛਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ (ਡਿਕੁਸ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਸੀ, ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੀਵਨ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਖ਼ਤ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੈਰ-ਕਬਾਇਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਘਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਭਾਲ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾੜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਸੀ। ਚੋਰੀਆਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੱਭਿਅਕ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਆਬਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਘਰੇਲੂ ਬਣੀ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਬੀਅਰ, ਆਮ ਹੈ ਅਤੇ ਆਬਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਮਨਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਭਗਵਾਨ - ਬੋਂਗਾ - ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 15 ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਬਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਸਟਾਫ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਮੁਚਲਕੇ 'ਤੇ ਜ਼ਮਾਨਤ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ, ਸਿੱਧਾ ਮੇਰੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਏ।

ਫਿਰ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਰਗੀ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕਾਰਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਦੀ ਕੀਮਤ 2 ਆਨੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਤਲ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ। ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਮਾਮਲਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਲਈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਦਮੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪਛਤਾਵੇ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ 1951 ਜਾਂ '52 ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ ਵਸੂਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੀ। ਇੱਕ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਰਾਂਚੀ ਤੋਂ ਸੌ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੂਰ ਗੁਮਲਾ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ, ਚਾਰ ਆਦਿਵਾਸੀ (ਓਰਾਓਂ) ਉਸ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 10-10 ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਇੱਥੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਰਕਮ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੇ ਰਾਂਚੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਰਕਮ ਬਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ, ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟੀਆਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਾਲੇ ਗਰੀਬ ਸਨ।

ਆਪਣੇ ਟੂਰ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ, ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾ, ਪੱਕਾ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਘਰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਘਰ

ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ (ਸਾਹੂਕਾਰ) ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੰਗੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੂਣ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੋਦਾਮ ਵਿੱਚ ਸਟੋਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਚਾਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੁਲ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਲੂਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ੇ 'ਤੇ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਘਰ। ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਿਰਸਾ ਮੁੰਡਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੁੰਡਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਰਾਈਫਲਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਨੁਸ਼ ਅਤੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਰ ਗਏ। ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਰੀਵ ਧਾਰਾ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਹੈ।

ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ, ਚਰਚ ਆਫ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਬੈਪਟਿਸਟ, ਸੈਵਨਥ ਡੇ ਐਡਵੈਂਟਿਸਟ ਵਰਗੇ ਕਈ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਖੁੰਟੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਠਹਿਰਾਅ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1941 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਪਟਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹੁਣੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਅਸਤ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਾਲ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਜਾਂ ਪਾਈਪਾਂ ਵਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਕੋਲ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੋਲੀ, ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ, ਇੱਕ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਕ, ਇੱਕ ਰਸੋਈਆ, ਇੱਕ ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਚਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1942 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ, ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਖੁੰਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਹ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲਾ ਸੀ, 50,000 ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ। ਮੇਰਾ ਦਰਬਾਰ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੌ ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੰਦਾ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਤਿੰਨਾਂ - ਤੁਰਕ, ਤੇਲੀ ਅਤੇ ਤਾਰ - ਯਾਨੀ ਤੁਰਕ (ਮੁਸਲਿਮ), ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਖਜੂਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

1942 ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੱਸਾ 1941 ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਮ ਸਥਿਤੀ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੁਝ ਤਣਾਅ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੜਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। 1946 ਵਿੱਚ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲਈ, 1945 ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਕੱਤਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਨੋਆਖਾਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸੀ। 1946 ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਆਖਰੀ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਡਰਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਫਰਵਰੀ 1984 ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਦੋਂ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੱਤਿਆ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਮੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ 85% ਆਬਾਦੀ, ਯਾਨੀ ਹਿੰਦੂ, ਕਈ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖੁਦ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 15% ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 11% ਮੁਸਲਮਾਨ, 2% ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਕੁਝ 2% ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਾਰਸੀ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਰਾਜ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਖ਼ਤਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਹਿੰਦੂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਹਿਨੀ ਕਿਉਂ? ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕੂ ਜਨੂੰਨੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨ ਕਿਉਂ? ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਚਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸਦੀ ਕੈਥੋਲਿਸਿਟੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ।

1942 ਦਾ ਸਾਲ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਪੁੱਤਰ 7 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਕਤੂਬਰ 1942 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਲਮੋੜਾ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਬੱਚਾ 1943 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਆਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਅਰਵਿੰਦ ਰੱਖਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ' ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਮ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਬੂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਛੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮਕਰਨ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਅਗਸਤ 1942 ਵਿੱਚ, ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਮਸ਼ਹੂਰ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ' ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਦਮਾ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਭਵਿੱਖ ਹਨੇਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਡਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁਲੈਕਟਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ (ਡੀ.ਐਮ.) ਡਬਲਯੂ.ਜੀ. ਆਰਚਰ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਟਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ 10 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਪਟਨਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਕੱਤਰੇਤ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਇੱਕੋ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਕਤ ਭੀੜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੇਟਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤਿਰੰਗਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਦਿਨ ਭਰ ਚੱਲੀਆਂ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਡੀ.ਐਮ. ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸੱਤ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਭੀੜ ਖਿੰਡ ਗਈ ਪਰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਰੇਅ ਚੌਧਰੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹੀਦ ਸਮਾਰਕ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਹੈ।

ਮੈਂ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਆਰਚਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਦਿਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, 11 ਅਗਸਤ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪਟਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫਤਵਾ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੜਕ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ। ਗੰਗਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਸੜਕ ਅਤੇ ਟਰੈਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਟਨਾ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਕਾਰ ਨੂੰ ਐਸ.ਵੀ. ਸੋਹੋਨੀ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜਨ ਲਈ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਆਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਯਾਤਰੀ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ 'ਮਿਸਟਰ ਬੋਸ' - ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ - ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ 'ਬਰਮਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ' ਅਤੇ ਹੁਣ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹੈ'। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੈਰਾਸ਼ੂਟ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਤਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਕੇ ਖਿਲਾਰਦਾ ਸੀ, 'ਆਓ, ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹਾਂ'। ਕੁਝ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਫਤਵਾ 'ਤੇ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਭੀੜ ਬਹੁਤ ਡਰਾਉਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਡੱਬੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ, ਕਲਕੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਿਓ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਾਡੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅਗਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਏਅਰਮੈਨ ਸਵਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਵਾਲਵਰਾਂ ਨਾਲ ਭੀੜ 'ਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭੀੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਜੰਕਸ਼ਨ, ਬਖਤਿਆਰਪੁਰ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਲਈ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਫੜਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ ਭੱਜਦਾ ਹੋਇਆ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭੀੜ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ (ਐਸਆਈ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਅੰਦਰ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਬਖਤਿਆਰਪੁਰ ਮੇਰੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ, ਆਪਣੇ ਚਪੜਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਭੀੜ ਪਿਘਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਸਆਈ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ

ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਗਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਿਆਂ, ਡਾਕਘਰਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਕੋਲ ਬਿਹਤਰ ਸੜਕਾਂ ਸਨ, ਲਗਭਗ ਠੀਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਅੱਧਾ ਮੀਂਹ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਡਕੈਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਲਗਭਗ 2 ਵਜੇ, ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ, ਐਸਡੀਓ ਸੀਤਾਮੜੀ 'ਤੇ ਭੀੜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਤਾਮੜੀ ਤੋਂ ਪਟਨਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਾਰਡ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਬਿਨਾਂ ਗਾਰਡ ਦੇ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਚਪੜਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਪੁਲ ਅਤੇ ਪੁਲੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਰੇਲਵੇ ਪਟੜੀਆਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਲਾਈਨਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਦਰੱਖਤ ਕੱਟ ਕੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ। ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜਾਂ ਰਾਂਚੀ ਤੋਂ ਆਈਆਂ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ - ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਨਾਲ ਸੜਕੀ ਸੰਪਰਕ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਏ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਾੜ ਅਤੇ ਜਹਾਨਾਬਾਦ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ। ਆਰਚਰ ਨੂੰ ਸੰਥਾਲ ਪਰਗਨਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਡੀਐਮ,

ਹਾਰਡਮੈਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਰਚਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਜੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਆਰਚਰ 1947 ਵਿੱਚ ਆਈਸੀਐਸ ਛੱਡ ਕੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਅਤੇ ਅਲਬਰਟ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਭਾਗ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਐਮ.ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ, ਜੋ ਕਿ ਆਈਸੀਐਸ ਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ 'ਤੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਹਿ-ਲੇਖਕ ਕੀਤੀਆਂ; ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ 1943 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਮੇਰੇ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅੰਡਰ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਪਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਰਮਾ ਉੱਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਕਬਜ਼ਾ, ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤੀਬਰਤਾ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਚੱਕਰਵਾਤ, ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ - ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ - ਦੀ ਇਨਕਾਰ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਮੰਗ ਦੇ ਨਾਲ, ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਾਰਤੀ ਅਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤਾਂ 100-200% ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਹੋਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵਿਭਾਗ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ 1943 ਤੋਂ, ਅਗਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਲਈ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਿਹਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਦਰਭੰਗਾ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਅਨਾਜ ਸਪਲਾਈ ਅਧਿਕਾਰੀ (RGSO) ਵਜੋਂ, ਫਿਰ RGSO ਮੋਂਗੀਰ ਵਜੋਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਦਸੰਬਰ 1945 ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਫੂਡ ਕੰਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ, ਫਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅੰਤ ਵੱਲ, ਮੈਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਿਓ। ਦਰਭੰਗਾ ਵਿਖੇ, ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਦਰਭੰਗਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ, ਲਹਿਰੀਆਸਰਾਏ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਲਹਿਰੀਆਸਰਾਏ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਸੀ। ਦਰਭੰਗਾ ਉਹ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਦਰਭੰਗਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ

ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਆਮਦਨ 1 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਉਸ ਸਮੇਂ 5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਦਰਭੰਗਾ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਗਰੀਬੀ ਦੇਖੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਵੀ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਰਭੰਗਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਡਾਇਨਿੰਗ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਠੋਸ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਮਹਿਲ ਦਾ ਅਹਾਤਾ ਉੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਬਾਹਰ, ਬਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਵੇਂ ਮਰਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਔਰਤਾਂ, ਮਲੇਰੀਆ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਪੇਟ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦਰਭੰਗਾ ਦਾ ਘਰ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਘੋਰ ਗਰੀਬੀ ਵੀ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਜੰਗ ਨੇ LOC 101 (ਸੰਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ 101) ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਰਭੰਗਾ ਤੋਂ ਅੰਬ ਕਲਕੱਤੇ ਨਹੀਂ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲੰਗੜਾ ਅੰਬ ਮਿਲੇ - ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਸੌ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖਾਧਾ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਇੱਕ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਔਰਤ, ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਟੱਬ ਵਾਂਗ ਮੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ। ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦਹੀ ਅਤੇ ਚੂਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਦਰਭੰਗਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਚੌਲ ਅਤੇ ਝੋਨਾ ਖਰੀਦਣਾ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇਪਾਲ ਤਰਾਈ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ, ਮੇਰਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਜਨਕਪੁਰੀ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਮਧੂਬਨੀ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਰਾਮਾਇਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੋਂਗੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੋਂਗੀਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਿਹਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਸੀ - ਪੂਰਾ ਮੋਂਗੀਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਲਪੁਰ ਅਤੇ ਸੰਥਾਲ ਪਰਗਨਾ - ਆਖਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਵਾਧੂ ਤੋਂ ਘਾਟ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਖਰੀਦਿਆ ਅਤੇ ਵੇਚਿਆ। ਇਹੀ ਉਹ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀ ਐਲ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਈ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਨ ਅਤੇ 1945 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੋਂਗੀਰ ਵਿੱਚ ਕੁਲੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇੰਡੀਅਨ ਤੰਬਾਕੂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਹਦੇਓ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ।

ਮਈ 1945 ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਨਾਗਾਸਾਕੀ ਅਤੇ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ 'ਤੇ ਬੰਬਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਅਸੀਂ ਯੁੱਧ ਦੇ

ਅੰਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ।

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਲ: ਪਟਨਾ

ਮੈਂ ਦਸੰਬਰ 1945 ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਉੱਥੇ ਰਿਹਾ। 1953-1954 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਤਿਰਹੂਤ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਭਾਗਲਪੁਰ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਕਈ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਘਰ ਬਦਲੇ - ਪਹਿਲਾਂ 42 ਹਾਰਡਿੰਗ ਰੋਡ, ਫਿਰ 3 ਸਟ੍ਰੈਂਡ ਰੋਡ, ਫਿਰ 6 ਸਰਕੂਲਰ ਰੋਡ, 9 ਸਰਕੂਲਰ ਰੋਡ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 4 ਸਟ੍ਰੈਂਡ ਰੋਡ 'ਤੇ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਗਭਗ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਗੇ, ਇਹ 'ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਐਸਕੇਲੇਟਰ' 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, 1946 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐੱਚ.ਸੀ. ਸਰੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਵਣਜ ਪੂਲ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਵਾਈ.ਏ. ਗੋਡਬੋਲੇ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ (ਸਰੀਨ) 'ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣ ਦਿਓ', ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ 'ਇੱਥੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਚਿਪਕਿਆ ਰਹਾਂ'। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਰਹੇ ਅਤੇ, ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ (IFS) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ, ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ 'ਇੰਟਰਵਿਊ' ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੁਬਾਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਐਸ.ਐਨ. ਮੋਜ਼ੂਮਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

1946 ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ, ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿਨਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਦੋ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਤਪਾਦਕਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਮਰਥਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਤਰਾਲਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ। ਮੈਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕਲੌਤਾ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ - ਮੇਰੇ ਸੀਨੀਅਰ - 'ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬੂ' ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਹੋਏ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰੈਸ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਅਤੇ ਪੈਂਫਲੇਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉੱਪਰਲਾ ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਸਿੰਗਲ ਬੈੱਡ—ਇੱਕ ਤਖ਼ਤ—ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸੌਣ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੇਰੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੋਚਿਆ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਾੜੀ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਅਨਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ (ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ) ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜਮ੍ਹਾਂਖੋਰੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਲੇਵੀ ਆਰਡਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਇਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਸੰਭਾਲੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਾਪਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਘਰ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਜੇਕਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਾਂਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਘਰ ਤਬਾਦਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਚੁਣਨਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਾਲ ਬੀਤਦੇ ਗਏ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸੁਵਿਧਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਹੁਣ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਘਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਿਹਤਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ, ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਵਿਧਾਇਕਾਂ, ਸਾਬਕਾ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੋਚੇ ਬਿਨਾਂ

ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਰੈਕੇਟ ਜਾਂ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ' ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

*

ਸਾਡੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 1946 ਦੀ ਪਤਝੜ ਵਿੱਚ ਮਸੂਰੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ (ਐਲ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ) ਨਾਲ ਬਿਤਾਈ ਗਈ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਸੀ।

ਮਹਾਨ ਵੰਡ ਦਾ ਸਾਲ—1947। ਅਸੀਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਂਚੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਹਰ ਸਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ ਰਾਂਚੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਡੋਰੰਡਾ ਸਟਾਫ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਇਆ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵੀ। ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਸੁਹਾਵਣੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਕਨਿਕ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਮਈ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਦੁਮਕਾ, ਸੰਥਾਲ ਪਰਗਨਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਲਕਸ ਫਰਿੱਜਡੇਅਰ ਖਰੀਦਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਮਕਾ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜੂਨ ਵਿੱਚ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਖਲਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਮਕਾ ਜਾਣ ਦੇ ਮੇਰੇ ਹੁਕਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਿਨ, 15 ਅਗਸਤ 1947, ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁੱਖ ਜਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਸ਼ਨ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਵੰਡ ਦੇ ਸਦਮੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਸਕ ਫਿਰਕੂ ਝੜਪਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਰਿਹਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ, ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰਾਚੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦਸੰਬਰ 1947 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਕਾਠਮੰਡੂ, ਨੇਪਾਲ ਗਿਆ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਨੇਪਾਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਫ਼ਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਨਰਾਇਣ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਚੌਲਾਂ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਯਾਤਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਰਕਸੌਲ (ਚੰਪਾਰਨ) ਤੱਕ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਨੇਪਾਲ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ ਅਤੇ ਤਰਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਨੇਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਰੋਪਵੇਅ 'ਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਲ, ਘੋੜੇ ਜਾਂ ਡਾਂਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ। ਨੇਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਗਿਆ ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਘੋੜਾ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਡਾਂਡੀ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਲਈ ਅਸੀਂ ਚਿਸਾਪਾਨੀ ਨਾਮਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਰੁਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਨਜ਼ਾਰਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੋਟਰ ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹੀਏ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਪਾਈਨ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੌ ਲੋਕ ਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੇਂਜ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਠਮੰਡੂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਸੱਤ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਕਾਠਮੰਡੂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੀ ਕਾਠਮੰਡੂ ਘਾਟੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ, ਸਾਨੂੰ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਕਾਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਕਾਠਮੰਡੂ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇੱਕ ਅਸਲ ਸ਼ਾਂਗਰੀ-ਲਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਚੋਟੀ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਮਹਿਲ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਜਾਂ ਅੱਠ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜਾਹ ਜਾਂ ਸੱਠ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪਾਸੇ - ਇੱਕ ਆਇਤਾਕਾਰ ਢਾਂਚਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਬਾਗ਼ ਸਨ।

ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਕਾਠਮੰਡੂ ਠੰਡਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਤੱਕ ਧੁੰਦ ਛਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਚਮਕਦਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਸੁਹਾਵਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤਾਂ ਫਿਰ ਠੰਢੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਾਣਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ, ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼, ਮੰਤਰੀ, ਆਦਿ ਬਣ ਗਏ। ਜਾਇਜ਼ ਬੱਚੇ ਨੇਪਾਲੀ ਫੌਜ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਨਰਲ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਬੱਚੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਜਰ, ਕਰਨਲ, ਆਦਿ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਰਾਣਾ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਇਜ਼ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ 'ਤੀਵੀਂ ਸਰਕਾਰ' ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਭਾਵ 'ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰੀ' ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸ਼੍ਰੀ 3' ਵਜੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਨਰਲ ਪਦਮ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਰਾਣਾ ਸਨ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਮ 'ਪਦਮ' ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਹਰ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਣਾ ਕੋਲ ਸੀ, ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਅਤੇ 'ਪੰਚ ਸਰਕਾਰ' (ਸ਼੍ਰੀ 5) ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲਗਭਗ ਉਸਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਲਈ, ਉਸਦੀ ਆਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਪਸ਼ੁਪਤੀਨਾਥ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੀ 1008' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੂਰਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ। ਬਾਬੂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਹਾਨ ਦੇਵਤਾ ਭਗਵਾਨ ਪਸ਼ੁਪਤੀਨਾਥ ਅੱਗੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਸੁਕ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਰਸਮੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਗਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨ ਫੌਜੀ ਵਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਜੇ ਹੋਏ ਪਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲੱਮਡ ਹੈਲਮੇਟ, ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਖੁਖਰੀ ਸੀ - ਕੁਝ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੀਰੇ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਟਿਊਨਿਕਾਂ ਵਾਲੇ ਹੈਲਮੇਟ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਰਾਣਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਮ ਨੇਪਾਲੀ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਨੇਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇੱਕ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ,

ਅਤੇ ਉਹ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਰਾਣਾ ਮੰਤਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ।

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੋਖਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪਦਮ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਬਾਬੂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਰਾਣਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਦਮ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਣਾ ਪਦਮ-ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਦਮ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਨੇ ਖੁਦ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਰਾਂਚੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਟਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਤਰਫੋਂ ਖਰੀਦਦਾਰ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਇੰਨੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸਦਾ ਖਜ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਜੋ ਵੀ ਵਾਧੂ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਦਾ ਸੀ। ਨੇਪਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਧੀ ਬੇਨਤੀ ਸੀ, ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਡੋਰੰਡਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਪਦਮ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬੂ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ। ਇੱਕ ਰੁਦਰਕਸ਼ ਮਾਲਾ ਜੋ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਅੱਖ ਵਾਲੀ ਅੰਗੂਠੀ ਵੀ ਖਰੀਦੀ। ਕਾਠਮੰਡੂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਪੱਤਰੀ ਵਾਲੀ ਖੁਕਰੀ, ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪਿੱਤਲ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਕਾਠਮੰਡੂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਦੋਵੇਂ ਕਾਠਮੰਡੂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਹਵਾਈ ਯਾਤਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਂਤਾਲੀ ਮਿੰਟ ਦੀ ਹੈ।

*

1948 ਦਾ ਸਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। 30 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਤਮ ਛਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਜਗਾਈ ਗਈ। ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਸੋਗ ਮਨਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਲ ਸਾਡੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਲਈ ਯਾਦਗਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸਾਡਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ, ਲਲਿਤ, ਉਸੇ ਸਾਲ 15 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਜਨਰਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲਲਿਤ ਦਾ ਜਨਮ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਚਮਚਾ ਲੈ ਕੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪਟਨਾ ਦੇ 3 ਸਟ੍ਰੈਂਡ ਰੋਡ 'ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਐਲ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਅਲਮੋੜਾ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਿਜਲੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਵਿਮਲਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਲਮੋੜਾ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨਾਲ। ਇਹ 1950 ਜਾਂ '51 ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਾ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹਰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਂਚੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਾਬੂ ਸੱਤਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 1950 ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪਾਈਪ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਆਰਾਮ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬਿਜਲੀ ਮਿਲੀ, 1971 ਵਿੱਚ ਸੈਨੇਟਰੀ-ਫਿੱਟ ਬਾਥਰੂਮ, ਅਤੇ 1984 ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਗੀਜ਼ਰ ਅਤੇ ਓਵਰਹੈੱਡ ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਗੈਸ। 1943 ਵਿੱਚ, ਬਾਬੂ ਦਾ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਹਾਦਸਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਕੰਧ ਉਸ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਟੁੱਟ ਗਈ। 1950 ਵਿੱਚ ਫਿਰ, ਉਸਨੂੰ ਸਾਹ ਦੀ ਨਾਲੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਹਲਕਾ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਰਾਂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

1949 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਐਲ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਕੇਦਾਰਨਾਥ-ਬਦਰੀਨਾਥ ਦੀ ਟ੍ਰੈਕਿੰਗ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਇਸ ਟ੍ਰੈਕ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ 1953 ਤੱਕ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਪਟਨਾ ਦੇ 6 ਸਰਕੁਲਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਘਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦੇ ਰਹੇ। 2 ਜਨਵਰੀ 1953 ਨੂੰ, ਸਾਡੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਬੱਚੇ, ਇੱਕ ਧੀ, ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ - ਅਸੀਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਰਤਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਵਾਨੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮੰਗਲਾ ਜੋੜਿਆ - ਰਤਨਾ ਮੰਗਲਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ; ਇਹ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। 1951 ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਅਨਾਜ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਆਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਰਕਾਰ 'ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਖਰੀਦ' ਅਤੇ 'ਕੁੱਲ ਰਾਸ਼ਨਿੰਗ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋਹਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਾਡੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਰਾਜ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਬਈ, ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੇ.ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੁਰਾਕ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ. ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ, ਭਾਰਤੀ ਆਡਿਟ ਅਤੇ ਲੇਖਾ ਸੇਵਾ (IA & AS) ਦੇ, ਖੁਰਾਕ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਨ। ਬਿਹਾਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੋਜਨ ਘਾਟਾ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਨਬਾਦ ਦੀ ਕੋਲਾ ਪੱਟੀ ਅਤੇ ਜਮਸ਼ੇਦਪੁਰ ਦਾ ਸਟੀਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਖਰੀਦ' ਦੀ ਗੱਲ ਇੱਕ ਗਲਤ ਨਾਮ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਜ ਅਲਾਟ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 20,000 ਤੋਂ 30,000 ਟਨ ਅਨਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 10,000 ਟਨ ਅਨਾਜ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ, ਘਾਟ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਅਨਾਜ ਦੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਨਹੀਂ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗੜਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਸੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਈ 1951 ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕੇ.ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਹਾਲਾਤ ਤੁਰੰਤ ਨਾ ਸੁਧਰੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

ਇਸ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਂਚੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਪਾਰਟੀ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਐਲ.ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸਨ, ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੇ.ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਬਾਲਗ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਬਾਰਾਂ ਔਂਸ ਅਨਾਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ - ਇਸ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਲੋੜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਉਤਪਾਦਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਵੰਡ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਸਹਾਇਤਾ। ਮੈਂ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਗਲਤ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਿੱਟੇ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗਲਤ ਪਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਖੁਰਾਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇੱਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵਜੋਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਲਦੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਜੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਏਗਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਬੋਝ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਬਿਹਾਰ ਨੂੰ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਵਾਲੇ ਸਲੂਕ ਲਈ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਇਹੀ

ਮਿਆਰ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਤਿੰਨ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੰਜ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਤੱਕ ਵਾਧੂ ਭੋਜਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਯਾਤ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਭੋਜਨ ਘਾਟੇ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਕਿੰਨੀ ਅਨੁਪਾਤਕ ਸੀ। ਬੰਬਈ, ਆਪਣੀ ਅਖੌਤੀ 'ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਖਰੀਦ' ਅਤੇ 'ਕੁੱਲ ਰਾਸ਼ਨਿੰਗ' ਦੇ ਨਾਲ, ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਭੋਜਨ ਦਰਾਮਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਲ ਉਪਲਬਧਤਾ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਰਾਂ ਔਂਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਔਂਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੇ.ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਜ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਅੰਕੜੇ ਗਲਤ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਕੜਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਘਾਟੇ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ - ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਕੱਤਰਾਂ (ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹਾਏ ਸਨ) ਵਿਚਕਾਰ ਡਾਇਸ 'ਤੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਣਗੇ। ਖੁਰਾਕ ਸਕੱਤਰ ਡਾਇਸ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਆਏ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ, ਬਜਾਏ ਇਸਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਉਠਾਇਆ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਹ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਕਿੰਨਾ ਭੋਜਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਲੱਖ ਟਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਕੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਸਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਭੋਜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੌਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭੁੱਖਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਭੋਜਨ ਬਾਰੇ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਖਾਣ ਯੋਗ ਕੁਝ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ: ਮੱਕੀ, ਜੌਂ, ਮਿਲੋ (ਜਵਾਰ ਵਰਗਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ

ਜਿਸ ਦਾ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਸਟਾਕ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਵੇ - ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਟਰੱਕਾਂ, ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਟਾਕ ਨੂੰ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਅਕਾਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਕੀਮਤਾਂ ਘਟੀਆਂ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ, ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਮੈਨੂੰ 1951 ਤੋਂ 1953 ਤੱਕ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਫੂਡ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਨ ਕੰਮ ਸੀ ਪਰ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਕੇ.ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬੂ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

*

ਵੰਡ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਈਸੀਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ, 1951 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਭਗ 1960 ਤੱਕ, ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ। ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਲਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਨੌਕਰੀ ਜੋ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ 1956-60 ਤੱਕ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ।

1953 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫਿਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਆਉਣ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਘੱਟ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕੁਝ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਗੜਬੜ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੌਂਪੜੀ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਆਉਣ ਦਾ

ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਵਾਰ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਪੋਰਟ, ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਭੋਜਨ, ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕੱਪ ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਬਦਾਮ, ਪੰਜ ਕਿਸ਼ਮਿਸ਼, ਪੰਜ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਦੇ ਦਾਣੇ। ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਦੋ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਆਉਣ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਲੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਸੇ ਸਾਲ ਸਤੰਬਰ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲਈ ਇੱਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੂਡ ਕੰਟਰੋਲਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਇੱਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਤਿਰਹਟ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਸੀ। ਛੱਤੀਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ।

ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਘਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਭਵਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਓਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਸਲਾਈਡਿੰਗ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਲਰੂਮ ਡਾਂਸ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਲੱਕੜ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਦੋ ਲੰਬੇ ਗਲਿਆਰੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਡ੍ਰੈਸਿੰਗ ਰੂਮ ਅਤੇ ਬਾਥਰੂਮ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਬੈੱਡਰੂਮ, ਇੱਕ ਬਾਥਰੂਮ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਦਫਤਰ ਦਾ ਕਮਰਾ, ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰਾਂ ਦਾ ਕਮਰਾ। ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਛੇ ਵੱਡੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਵੱਡੇ ਡਰੈਸਿੰਗ ਰੂਮ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਬਾਥਰੂਮ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ, ਚੌੜੇ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਵਰਾਂਡੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਏਕੜ ਦਾ ਅਹਾਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਬ ਅਤੇ ਲੀਚੀ ਦੇ ਬਾਗ, ਇੱਕ ਰਸੋਈ ਦਾ ਬਾਗ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਸੀ। ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਕੁਆਰਟਰ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਗਾਂ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਘਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਘਰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਇੱਕ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਨੀਲ ਮੁੱਖ ਫਸਲ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੀੜੀਆਂ ਫਰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ

ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਹਿਲੀ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਛੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਸਟਮਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹੀ ਜਾਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਨ। 'ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹੀ' ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਕਿਤਾਬ ਕਲੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ - ਸਟ੍ਰੈਚੀ ਦੁਆਰਾ ਦ ਰੋਡ ਟੂ ਵਿਗਨ ਪੀਅਰ ਅਤੇ ਦ ਥਿਊਰੀ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਵਰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ। 'ਅਸ਼ਲੀਲ' ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਸਿਰਲੇਖ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਉਹ ਸੀ 'ਆਟੋਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ ਆਫ਼ ਏ ਵੇਸਵਾ'। ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜੁਲਾਈ 1977 ਵਿੱਚ, ਗੋਦਾਮ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਫਰਨੀਚਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਕਈ ਡੱਬੇ ਪਲਪ ਹੋ ਗਏ। ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਜੋ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਣਾ ਪਸੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਹੀ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਠਹਿਰਾਅ ਬਿਲਕੁਲ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਭਾਗਲਪੁਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਦਾ ਘਰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਡੱਚ ਫੈਕਟਰੀ ਸੀ - ਇੱਕ ਇੱਕ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਇਮਾਰਤ ਜੋ ਲਗਭਗ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਲਿੰਥ ਦੇ। ਮੈਂ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਗਾਰਡ ਵਿੱਚ ਹੰਗਾਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਕੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੱਪ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਰਾਹੀਂ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਨ। ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲੱਕੜ ਦੇ 'ਝਿਲ ਮਿਲ' ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ - ਇੱਕ ਕੋਬਰਾ!

*

ਉੱਤਰੀ ਭਾਗਲਪੁਰ ਕੋਸੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਦੁੱਖ ਦੀ ਨਦੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਇੱਕ ਸਮਤਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਡੈਲਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਨਦੀ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਵਗਦੀ ਸੀ - ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੌ ਮੀਲ ਅਤੇ ਹਰ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ।

ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਮੋਟੀ ਮੋਟੀ ਰੇਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬੰਜਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਹਰਸਾ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਸੁਪਾਣੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਕੋਸੀ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮਤਲ ਤਲ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਜੈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਕੋਸੀ'। ਮੈਂ ਉਤਸੁਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਗੰਗਾ-ਮਾਈ ਵਾਂਗ 'ਮਾਈ' - ਤਾਂ ਕੋਸੀ ਲਈ 'ਮਹਾਰਾਣੀ' ਕਿਉਂ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਸੀ ਇੱਕ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ, ਜ਼ਿੱਦੀ, ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ - ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁੜੇਗੀ - ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੰਦ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕੇ। ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਹੈਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਖੇ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਦਾ ਟੀਕਾ ਨਾ ਲਗਾਉਣ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੱਪ ਵੀ ਵੇਖੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਕੋਸੀ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਅੱਠ ਫੁੱਟ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਉੱਚੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਲ ਝੋਨਾ ਉੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਟਾਈ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਜ ਜੋ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਫਸਲ ਉਗਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਧੋਪੁਰਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਮਾਨ ਬੱਦਲਵਾਈ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਗਏ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। ਮਲਾਹਾਂ - ਮਲਾਹਾਂ - ਨੇ ਕੋਸੀ ਬਾਰੇ ਮਲਾਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਵੇਰ ਹੋਈ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਫਰਲਾਂਗ ਦੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜੀਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਾਹਨ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਭਾਗਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਟਨਾ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਰ ਟਾਈਮ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਸਕੇਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਸਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਅਸਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ

ਸੀਨੀਅਰ ਸਕੇਲ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਓ।* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਭਗ ਅਕਤੂਬਰ '54 ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ, ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, 1885 ਦੇ ਅਕਾਲ ਕੋਡ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਡੀਐਮ ਅਤੇ ਐਸਡੀਓ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ - ਪਿਛਲੀ ਰਿਪੋਰਟ 1901 ਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਉਪ-ਮੰਡਲ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ। ਮੈਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਘਰ ਬਦਲੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੋਸਟਿੰਗਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਨ।

ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੈਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਹਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਕਾਰਨਵਾਲਿਸ ਦੀ 1793 ਦੀ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਉਪਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। 150 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਨੂੰਨ - ਜਿਸਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪਰਜੀਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ - ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਤਿ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਰਨਵਾਲਿਸ ਨੇ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਸੀ - ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗਲਤ ਅਤੇ ਬੇਅਸਰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ, ਬੰਬਈ ਜਾਂ ਮਦਰਾਸ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀਆਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਰਯਤਵਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰਾਂ, ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਗੋਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਵਸੂਲੀ। ਇਸ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇੰਨਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ

ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਏ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਏ। 1885 ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਬੰਗਾਲ ਟੈਨੈਂਸੀ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਬੇਦਖਲੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ ਅਤੇ ਸੰਥਾਲ ਪਰਗਨਾ ਟੈਨੈਂਸੀ ਐਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਧੀਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਉਪ-ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਨੂੰ 31 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਲੀਆ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ 'ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਉਗਰਾਹੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਘੇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਾਰਡ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਭੁਗਤਾਨ ਨਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬੋਝਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਦੇ ਬਕਾਏ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਇਸ ਵਿਕਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੰਤਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੀਆ ਅਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖਰਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਮੂਹ - ਦਰਅਸਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ - ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ 'ਤੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਯਤਵਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਹ ਉਪਾਅ, ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਜੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ, ਕੁਝ ਦਰਦਨਾਕ, ਅਜੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਕਾਲ ਕੋਡ ਦੀ ਸੋਧ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਇਸਦਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। 1880 ਦੇ ਆਸਪਾਸ, ਅਕਾਲ ਦੇ ਇਲਾਜ, ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਲਈ ਉਪਾਅ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਕੋਡ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਨੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਅਸੀਂ 1943 ਵਿੱਚ ਸਦੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇਖਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਕਾਲ ਦਾ ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਸਰ ਵੇਵਲ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਭੋਜਨ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ, ਸਗੋਂ ਅੱਗ, ਭੂਚਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਫ਼ਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। 1880 ਦਾ ਅਕਾਲ ਕੋਡ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਹਤ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸੋਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅੱਪ ਟੂ ਡੇਟ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ 1967 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਿਹਾਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ - ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਬਾਰਾਂ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਭੋਜਨ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ - ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜ 1955 ਦੇ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਕੋਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦਾ ਪੈਟਰਨ 1901 ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਬੋਰਡ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ। ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਕਾਰਨ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬਣਾਉਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਵਿਕਾਸ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਸਟਾਫ਼ ਪੁਨਰਗਠਨ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਸੋਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਯੂਪੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਯੂਪੀ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ 150 ਉਪ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮਦਰਾਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੱਠ ਨਵੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਨਵੇਂ ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਅਗਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1976 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਵਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੇਦਾਰ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਸਮਾਰੋਹ

ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਧਾਰ ਲਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰਯਤਵਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਪਾਇਆ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ, ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ, ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1956 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ 4 ਸਟ੍ਰੈਂਡ ਰੋਡ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਉਨਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਨੌਕਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬਲਾਕ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਸੀ। ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਸਲ ਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਲਗਭਗ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇਖੀ। ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ, ਸੁੰਦਰ ਹਿੱਸੇ ਤਿੰਨ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੇਰਲਾ। ਅਸਾਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਖਾਸੀ ਅਤੇ ਜੈਂਤੀਆ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਣਮੱਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ। ਅਸਾਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੀ. ਪੀ. ਚਲਿਕਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਇੱਕ ਨਾਗਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ'। ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਨੀਪੁਰ ਦੀਆਂ

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਕਸਤ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਦੇਖੀ, ਇੰਫਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ, ਵਧਦਾ-ਫੁੱਲਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਚੀ 'ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ!

*

ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ 1956 ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਮਲਾ, ਲਲਿਤ ਅਤੇ ਰਤਨਾ ਰਾਂਚੀ ਵਿੱਚ ਬਾਬੂ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਅਸੀਂ ਅਮਰਨਾਥ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵੀ ਗਏ। ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਝੀਲ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਗਏ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦਾ 'ਚੰਨ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ', ਮੱਛੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਅਖਰੋਟ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗਿਰੀਦਾਰ ਕਰੈਕਰ। 1959 ਵਿੱਚ, ਬਾਬੂ ਨੇ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਲਲਿਤ ਦੇ ਯੱਗੋਪਵਿੱਤ ਸਮਾਰੋਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਰਵਾਇਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮ ਵਜੋਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰ।

1959 ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 1960 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਛੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਗਿਆ, ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਬਿਤਾਏ। ਇਹ ਦੌਰਾ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਸੀ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਟੀਟੋ ਦੇ ਅਧੀਨ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਅਤੇ 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਬੇਲਗ੍ਰੇਡ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਿੱਚ, ਸਾਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਈ। ਕੋਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਖਾਨੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੰਦ ਪਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਟੋਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤਾਪਮਾਨ -5ºC ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਹੈਪੇਟਾਈਟਸ ਦੇ ਡਰੋਂ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਖਣਿਜ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੀ; ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਕੁਝ

ਫਾਇਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ। ਜਰਮਨ ਨਾਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਈ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਅਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਸਨ ਜੋ ਇਸਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋਣ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ - ਕੀ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭੁੱਕੀ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਟਾਪੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ - ਇਬਰਾਨੀ - ਪ੍ਰਤੀ ਕੱਟੜ ਸਤਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕਜੁੱਟ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਲਗਭਗ 2000 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤੇ ਗਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਤਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਦਰਜ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਯਹੂਦੀ ਸਨ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਰਬ ਆਬਾਦੀ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ!

ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਯਹੂਦੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲੀ ਕਿਬੁਟਜ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ, ਇੱਕ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਭੂਦਾਨ-ਗ੍ਰਾਮਦਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸੌ ਬਲਾਕਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਰਹੇ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌ ਗੁਣਾ ਵਧਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸਟਾਫ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਉਸੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਧ ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹੋਰ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚਮਕਦਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਇਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜੋ ਮੈਂ

ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਪਤੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇੱਕ ਰਸੋਈ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਪਤੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਜਗਾਈ ਸੀ। ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਅੱਗ ਬਾਲੋ'। ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ, ਪਰ 'ਅੱਗ' ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਕੌਣ ਬਾਲੇਗਾ ਅਤੇ ਕਦੋਂ?

1960 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਐਸ. ਕੇ. ਡੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਸਨ।

*

ਰਾਜਾ ਹੁਣ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਹ ਦਿਨ ਸੀ: ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਇਰ ਸੈਂਟਰਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਤੀਹਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਾ 1959 ਅਤੇ 1961 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਲਲਿਤ ਦੂਨ ਸਕੂਲ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਆਇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਹਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ। ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਸੀ। ਵਿਮਲਾ ਦੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਨ, ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਦਾਇਰਾ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਪਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਕੰਮ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਕੋਲ ਵੀ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਂਝੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਸਨ। ਪਟਨਾ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਜ ਖੇਡਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਆਏ। ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਰੋ ਪਈ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ - ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇੰਨੀ ਪਿਆਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

ਬਾਬੂ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਉਤਰ ਗਏ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇੰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਸੀ - ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਗਰਾਊਂਡ ਫਲੈਟ - 83 ਵੈਲਸਲੀ ਰੋਡ, ਜੋ ਹੁਣ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਬਾਪਾ ਨਗਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਬੂ ਦੀ ਬੁਢਾਪੇ ਕਾਰਨ ਗਰਾਊਂਡ ਫਲੈਟ ਮਿਲਿਆ। ਫਲੈਟ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਦੋ ਕਦਮ ਹੇਠਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ। ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਉਲਟ! ਸੱਤ ਵੱਡੇ ਬੈੱਡਰੂਮ, ਬਾਥਰੂਮ, ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ, ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ, ਆਫਿਸ ਰੂਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਹਾਤੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਤੋਂ, ਇਸ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬਾਥਰੂਮ, ਡਰਾਇੰਗ-ਕਮ-ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਰਾਂਡਾ ਅਤੇ ਲਾਅਨ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਾਂ, ਚਪੜਾਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਫੌਜ ਤੋਂ, ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੁੱਕਣੇ ਪਏ। ਕੁਝ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ।

*

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਯਾਦਾਂ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੀਆਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਐਸਕੇਲੇਟਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਲੋਕ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਸਾਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਜਾਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੇਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬੂ (ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਨਹਾ) - ਇੱਕ ਭੂਮਿਹਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਅਤੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਬਾਬੂ (ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿਨਹਾ) - ਇੱਕ ਰਾਜਪੂਤ - ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੇਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕਜੁੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ

ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਜਾਂ ਸਮਰਥਕ ਸਨ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ, ਪਰਿਪੱਕ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹ 'ਤੇ ਸੀ, ਇੱਕ ਉੱਜਵਲ ਭਵਿੱਖ ਦਾ (ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ)। ਇੰਨੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਇੰਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਟ ਟਲ ਗਏ ਸਨ, ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ।

*ਆਈਸੀਐਸ/ਆਈਏਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਤਨਖਾਹ ਬੈਂਡ 'ਜੂਨੀਅਰ ਸਕੇਲ', 'ਸੀਨੀਅਰ ਸਕੇਲ', 'ਸੁਪਰ ਟਾਈਮ ਸਕੇਲ' ਤੋਂ 'ਸੁਪਰ ਟਾਈਮ ਸਕੇਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ' ਤੱਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਪਰ ਟਾਈਮ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਕੇਲ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇੱਕ ਤਨਖਾਹ ਬੈਂਡ ਦਾ ਹੈ। ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਖਾਲੀ ਅਸਾਮੀ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹੁਦਿਆਂ ਲਈ, ਤਨਖਾਹ ਉੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ: 1960–66

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰੀਅਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1960 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਕਤੂਬਰ 1962 ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਢਾਈ ਸਾਲ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਮੰਤਰਾਲੇ (ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਵਿਭਾਗ) ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣੂਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਦਾਇਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤਰੱਕੀ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਹਰ ਕੋਈ ਚੂਹਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਕੂਹਣੀ ਮਾਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ।

ਬਾਬੂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਠਹਿਰਾਅ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਚਾਨਕ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਠੰਢ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਬ੍ਰੌਨਕਸੀਅਲ ਪੈਚ ਨਮੂਨੀਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ 23 ਦਸੰਬਰ 1960 ਨੂੰ ਬਿਆਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਦੋਵੇਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਘਰ ਸਨ। ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੈਲਾਸ਼ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਆ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ, ਜੋ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆ ਸਕੀ। ਉਸਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਿਗਮਬੋਧ ਘਾਟ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੋਗ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਜੋ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਾਬੂ

ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਾ ਲੈ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ, ਵਿਮਲਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

*

ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਆਪਣੇ ਆਮ ਪੈਟਰਨ ਵਾਂਗ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਲਗਭਗ ਕੁਝ ਰਾਜ ਸਕੱਤਰੇਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੁੱਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਚੱਕਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਚੱਕਰ ਦੂਜੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਛੂਹਦਾ ਜਾਂ ਕੱਟਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਲਮੇਲ ਮੰਤਰਾਲੇ (ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ) ਵਿੱਚ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਬਲਾਕ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਡੇਢ ਸਾਲ ਲਈ, ਮੈਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ - ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਉੱਤਰੀ ਬਲਾਕ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪੁਰਾਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮਾਲ ਬੋਰਡ (ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਦੋ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਬੋਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖਰੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸੀ) ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ। ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਢਾਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਅਗਸਤ 1967 ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਦਯੋਗ ਭਵਨ ਗਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ। ਮਈ 1971 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਉੱਤਰੀ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ - ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਕਾਰਜਕਾਲ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਐਡਜਸਟਮੈਂਟ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਰਤਨਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣਾ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਗਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਤਿਲਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਮਾਟਰ

ਦੇਈ ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ (ਐਲਆਈਸੀ) ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਰਤਨਾ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਈਆਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਈ ਸੀ।

ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ, ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹਾਏ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਐਲ.ਕੇ. ਝਾਅ ਜਾਂ ਕੇ.ਬੀ. ਲਾਲ ਵਰਗੇ 'ਉੱਚੇ ਉੱਡਣ ਵਾਲਿਆਂ' ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਚ, ਔਸਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਠੋਸ, ਬੇਰੋਕ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਐਸਕੇਲੇਟਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਇੱਕ ਭਟਕਣਾ ਹੈ।

*

ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ (ਸੀਡੀ) ਮੰਤਰਾਲੇ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ - ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ - ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਸ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਲਈ ਇੱਕ ਪਿੰਡ-ਪੱਧਰੀ ਵਰਕਰ ਸੀ। ਹਰ 100,000 ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਬਲਾਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸੌ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਹਰ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਲਾਕ ਵਿਕਾਸ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਬੀਡੀਓ) ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਅਫਸਰ, ਇੱਕ ਵੈਟਰਨਰੀ ਡਾਕਟਰ, ਇੱਕ ਸਹਿਕਾਰੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਕਰ, ਦੋ ਮਹਿਲਾ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰੀ ਵਰਕਰ (ਵੀਐਲਡਬਲਯੂ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਟੀਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੂਨਿਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੂਰਾ ਖਿਤਿਜੀ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਸੰਮਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵਜੋਂ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਔਰਤਾਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਖੂਹਾਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਸਿੰਚਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ, ਪੰਚਾਇਤ ਭਵਨਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਨਾਲੀਆਂ, ਬਾਲਗਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਕੂਲ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਕੇਂਦਰ, ਬਹੁਤ

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਬਾਲਵਾੜੀਆਂ, ਸਿਹਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੰਡ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਲਾਕ ਪੰਚਾਇਤ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਅੱਧੀ ਲਾਗਤ, ਕਿਰਤ, ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਨਕਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਡਾ. ਡਗਲਸ ਐਨਸਮਿੰਗਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਫੋਰਡ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਲਾਨੀ ਆਏ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ 1966 ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੀਡੀ ਬਲਾਕਾਂ ਨਾਲ ਕਵਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਬਲਾਕਾਂ ਲਈ ਫੰਡ ਲੱਭਣੇ ਪਏ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਟਾਫ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਿਆ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਘੱਟ ਗਿਆ, ਫੰਡ ਘੱਟ ਗਏ, ਸਟਾਫ ਘੱਟ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਘੱਟ ਲੈਸ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਹੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਸਭ ਨੇ, ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ ਫੈਸਲਾ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਾਰ ਦੇਣਾ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਲੋੜੀਂਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਜੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਪੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗਲਤ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਫੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ।

ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 60 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਮੌਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦੀ

ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੁਪਾਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ - ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ, ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ - ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸੀਡੀ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿੰਗ ਜਾਂ ਸੈੱਲ ਵਜੋਂ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਨਿੱਜੀ ਨਾਪਸੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਤੱਤ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸਨੂੰ ਸੀਡੀ ਮੰਤਰਾਲਾ ਸਪਾਂਸਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਕੁਝ ਗੈਰ-ਵਚਨਬੱਧ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਧੀ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਕੇਸ਼ੋ ਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਫਿਰ ਸੀਡੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੀਡੀਓ ਅਧੀਨ ਖਿਤਿਜੀ ਤਾਲਮੇਲ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗੀ ਮੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਭਾਗੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਟਾਫ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਚੇਨ ਆਫ਼ ਕਮਾਂਡ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਇੱਕ ਅਣ-ਮਿੱਠਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ, ਅਰਥਾਤ ਪਿੰਡ, ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਖਿਤਿਜੀ ਤਾਲਮੇਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ।

ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦੇ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਇਕ, ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ, ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ

ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਮਹੱਤਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਧਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਇੱਕ ਕਵਿਡ ਪ੍ਰੋ ਕੋ ਵਜੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ, ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਪੰਚਾਇਤੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ, ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਮੁਖੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ, ਇਹ ਦੇਖਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤੀ ਸੰਗਠਨ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੱਖਪਾਤ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ, ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਕੋਈ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਪੇਂਡੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜੋ 1952 ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਅਦੇ ਅਤੇ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਕਵਰੇਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਨੇ ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੀ, ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕੰਮ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ 60 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਿਤਿਜੀ ਤਾਲਮੇਲ। ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਦੋਂ, ਜੇਕਰ ਕਦੇ, ਇਸ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵਾਂਗੇ।

*

ਅਗਸਤ ਜਾਂ ਸਤੰਬਰ 1962 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਮਸੂਰੀ ਵਿਖੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਕੈਡਮੀ ਆਈਏਐਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯੂਪੀਐਸਸੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਏ.ਐਨ. ਝਾਅ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕਦਮ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਕੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਮਸੂਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪੁੱਛਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਮਸੂਰੀ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਵੀ. ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਮਸੂਰੀ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਦੋਂ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ। ਰਸਮੀ ਆਦੇਸ਼ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਸਤਾਵ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨਗੇ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਮਸੂਰੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇੱਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਿਆਦ ਲਈ ਸੀਨੀਅਰ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ 'ਤੇ ਹਾਰਵਰਡ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਦਰਅਸਲ, ਮੈਨੂੰ 1958 ਜਾਂ 1959 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੁਢਾਪੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦੁਬਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਘਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਪੈਕਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਥੀ, ਐਸ. ਰੰਗਨਾਥਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੋਸਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸੇ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਸਲ ਆਰਡਰ ਮਿਲਣ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਮੇਰੀ ਰਿਹਾਈ ਨੂੰ ਟਾਲ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ

ਕਿਰਦਾਰ ਸੂਚੀਆਂ ਮੰਗੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਬੇਸਬਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਥੀ, ਐਸ.ਐਨ. ਮੋਜ਼ੂਮਦਾਰ, ਜੋ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ - ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੀਨੀਆਰਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾਂਗਾ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ, ਐਸ.ਕੇ. ਡੇਅ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਮਰੀਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੀਡੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਐਮ.ਆਰ. ਭਿਡੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੱਕ ਰਾਹਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈਣਗੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਮਲਾ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਅਕਤੂਬਰ 1962 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਵੱਡੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਚੀਨ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਾਚਾਰੀ (ਟੀ.ਟੀ.ਕੇ. ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਲਮੇਲ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੱਕ ਸੀ। ਐਸ. ਭੂਥਲਿੰਗਮ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀ.ਡੀ. ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਪੀ.ਵੀ.ਆਰ. ਰਾਓ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੀ.ਟੀ.ਕੇ. ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਲੀਵ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁਣਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿਉਂ ਜਾਂ ਕਿਵੇਂ - ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਪੀ.ਵੀ.ਆਰ. ਰਾਓ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਟੀ.ਟੀ.ਕੇ. ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਧੂ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕਦਮ ਰੱਖਾਂ ਪਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਨਵੇਂ

ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਦਲ ਦੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਦਲ ਦੇ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੀ.ਵੀ.ਆਰ. ਰਾਓ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਟੀ.ਟੀ.ਕੇ. ਮੇਰੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕਰੀਅਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਣਕਿਆਸੇ ਮੋੜ ਲਿਆ - ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਹਤਰ ਲਈ।

ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਲਮੇਲ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਚੀਨੀ ਹਮਲੇ, ਸਾਡੀ ਵਾਪਸੀ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਵਰਕਸ ਅਤੇ ਹਾਊਸਿੰਗ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਕੇ ਤੋਂ ਫੌਜੀ ਮਿਸ਼ਨ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਮੰਗੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਆਯਾਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਸੀ! ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਫੌਜ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਤੋਂ ਟਿਨ ਕੀਤੇ ਆੜੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ! ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਰੱਖਿਆ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਟੀਟੀਕੇ ਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸਰਦੀਆਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਓਵਰਕੋਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉੱਨ ਆਯਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਭਾਰੀ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਗਿੱਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਚੀਨੀ ਲੋਕ ਕਪਾਹ ਜਾਂ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਾਟਰਪ੍ਰੂਫ਼ ਕੋਟ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗਰਮ ਸਨ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਹਲਕੇ ਵੀ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੋਟ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕੀਮਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਬਚਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਲਈ ਗਰਮ ਓਵਰਕੋਟ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵੇਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਰਕਾ ਕੋਟ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ। ਫੌਜ ਮੁਖੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਟੀਟੀਕੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸਪਲਾਈ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ, ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਫੌਜ ਨਿਰੀਖਣ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫੌਜ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰ੍ਕ ਸਟੌਪਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਕਾਰ੍ਕ ਪੁਰਤਗਾਲ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਗੋਆ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹੁਣ ਬਿਹਤਰ ਪਲਾਸਟਿਕ ਸਟੌਪਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿਵਲ ਹਸਪਤਾਲ ਪਲਾਸਟਿਕ ਸਟੌਪਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈਆਂ ਖਰੀਦ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜੈਸੁਖਲਾਲ ਹਾਥੀ, ਜੋ ਕਿ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਟੀਟੀਕੇ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਫੌਜ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਇੰਸਪੈਕਟਰੋਰੇਟ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਬਦਲਾਅ ਤੁਰੰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਯੂਕੇ ਤੋਂ ਵਾਟਰਪ੍ਰੂਫ਼ ਤਰਪਾਲਾਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਖੁਲਾਸਿਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ, ਜਲ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸੀ।

1963 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਜੂਨ ਜਾਂ ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ, ਟੀਟੀਕੇ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਤੇ ਜੈਸੁਖਲਾਲ ਹਾਥੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਪਲਾਈ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਦੌਰਾ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰੀਏ। ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਬਚਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਲੰਡਨ ਸੀ। ਇੰਡੀਆ ਸਟੋਰ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ (ISD), ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਅਦਾਰਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ

ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਲੋਨੀਆਂ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਵਿਭਾਗ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਰਾਊਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਲਗਭਗ ਹਰ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤੂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦਫ਼ਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ISD ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਇਹ ਦਫ਼ਤਰ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਰਲੇਵੇਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਰੇਲਵੇ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੱਡੀਆਂ ਕਟੌਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਲੱਖਾਂ ਪੌਂਡ ਦੀ ਬੱਚਤ ਹੋਈ।

ਇਸ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲਈ ਕੈਂਬਰਿਜ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਸੀ।

ਲੰਡਨ ਤੋਂ, ਅਸੀਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਲਈ ਉਡਾਣ ਭਰੀ। ਸਾਡੇ ਲੰਡਨ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇੰਡੈਂਟ ਵੈਕਿਊਮ ਸੀਲਾਂ ਲਈ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸ਼ਿਲਿੰਗ ਅਤੇ ਛੇ ਪੈਂਸ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਪਲਾਇਰਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁਣ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵੱਲ ਬਦਲੀਏ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਪਕਰਣ ਕਿੰਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ।

ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦਫ਼ਤਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਸਪਲਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ ਜੋ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੂਰਬੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਫੌਜੀ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਤ ਇੰਡੀਆ ਏਡ ਫੰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਫੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਤ ਲਈ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਖਾਦ ਖਰੀਦਦੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਪੀ.ਪੀ. ਅਗਰਵਾਲ ਸਾਡੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਖਾਦ ਦੀ ਖਰੀਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਿਪਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀਆਂ।

ਅਸੀਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਰੇਡੀਓ ਸਿਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ - ਜਾਂ ਕੀ ਮੈਂ ਨਾਮ ਭੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ - ਇਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ੋਅ ਸੀ - ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਿਵਿਊ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਸਭ ਤੋਂ ਚੌੜਾ ਸਟੇਜ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਾਲ। ਇਹ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸੈਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਥੈਰਾਫਟਰ ਤੋਂ ਹੋਨੋਲੂਲੂ ਟੋਕੀਓ। ਸੈਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਅਤੇ ਹੋਨੋਲੂਲੂ ਸਿਰਫ਼ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਜੈਸੁਖਲਾਲ ਹਾਥੀ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਅਮੀਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਥਾਵਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਟੋਕੀਓ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਸੈੱਟਅੱਪ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਖਰੀਦਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ ਸਿਵਾਏ ਖਾਦਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਟੋਕੀਓ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਵਾਇਤੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਜਾਪਾਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗੀਸ਼ਾ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਿਨਰ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜਾ ਲੱਗਿਆ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ।

ਸਤੰਬਰ 1963 ਵਿੱਚ, ਭੂਤਲਿੰਗਮ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਲਈ ਹਾਰਵਰਡ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਟੀਟੀਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਾਰਵਰਡ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

1963 ਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ, ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਫੇਰਬਦਲ ਹੋਇਆ। 1956 ਵਿੱਚ LIC ਦੁਆਰਾ ਮੁੰਧਰਾ ਸੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਸਟਿਸ ਚਾਗਲਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, TTK ਦੁਬਾਰਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਜਸਟਿਸ ਚਾਗਲਾ ਨੇ ਉਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ LIC ਦੁਆਰਾ ਮੁੰਧਰਾ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਖਰੀਦਣ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ

ਸੀ। ਉਸਨੇ TTK ਅਤੇ H.M. ਪਟੇਲ, ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ LIC ਦੇ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ, ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ TTK ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਵਾਪਸੀ ਸੀ।

ਚੀਨੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਭ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਲੋਕਪ੍ਰਿਯ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਪਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਗੋਲਡ ਕੰਟਰੋਲ ਆਰਡਰ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਇਹ ਉਪਾਅ ਬਹੁਤ ਅਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਟੀਟੀਕੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਸੁਆਦੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਭਾਗੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਟੀਟੀਕੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਗੋਲਡ ਕੰਟਰੋਲ ਇੱਕ ਜਲਣਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜੌਹਰੀ, ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੀਆਂ ਆਮ ਘਰੇਲੂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਆਦੇਸ਼ ਨੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਲਈ 14-ਕੈਰੇਟ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਰੀਮੇਕਿੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਦਾਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਜੌਹਰੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਫੰਡ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਸੋਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਕ ਖਾਸ ਯਾਦ ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ, ਰਾਜਕੋਟ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੇ ਵਧੀਆ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੋਰਬੰਦਰ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸੁਦਾਮਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਰ ਧਾਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਦਵਾਰਕਾ, ਨਾ ਹੀ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਸੋਮਨਾਥ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਿਰ ਸ਼ੇਰ ਸੈਂਕਚੂਰੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੀਰਾ-ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਤਨ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ

ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਸਾਡੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਗਿਆਨ, ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਇੱਕ ਵਧਦਾ-ਫੁੱਲਦਾ ਉਦਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਦਰਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਗੋਲਡ ਕੰਟਰੋਲ ਆਰਡਰ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਲਈ ਹਲਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੇਪਾਲੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। 1940 ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਰਾਫ਼ੀ 15 ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ 1500 ਰੁਪਏ (ਲਗਭਗ ਸੌ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ) ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਜੌਹਰੀਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰਵਾਸ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਟਰ-ਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਟੈਕਸੀ ਵਪਾਰ, ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਇੱਕ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵਧਦਾ-ਫੁੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਲਡ ਕੰਟਰੋਲ ਆਰਡਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼।*

ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਲਗਭਗ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਣਵੰਡੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮਾਲੀਆ ਬੋਰਡ (CBR) ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, TTK ਨੇ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ CBR ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ - ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਬੋਰਡ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਆਬਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਸਟਮ ਬੋਰਡ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਤਸਕਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਰੈਕੇਟ ਅਤੇ ਕਸਟਮ ਚੋਰੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੀ ਮਾਲੀਆ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਫੀਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿੱਚ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਵਾਧੂ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹਾਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸਾਮ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ NEFA - ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਸਰਹੱਦੀ ਏਜੰਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਖੇਤਰ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ 1962 ਵਿੱਚ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ

ਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹਾਏ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ NEFA ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਪਾਸੀਘਾਟ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਡੀ. ਏਰਿੰਗ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਹੋਰ ਸਨ; ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ NEFA ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬੋਮਡੀਲਾ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੇਲਾ ਦੱਰੇ (ਹਾਲਾਂਕਿ 'ਪਾਸ' ਬੇਲੋੜਾ ਹੈ - 'ਲਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਾਸ') ਰਾਹੀਂ ਤਵਾਂਗ, ਤਿੱਬਤੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੱਠ ਤੱਕ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ ਤਵਾਂਗ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਦੋ ਉੱਨੀ ਆਸਣ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲੰਘੇ। NEFA1 ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ, ਉਸ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਉੱਡਣਾ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਇਲਟਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾਈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਔਖੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਉਤਰਦੇ ਸਨ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਸਨ। ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘੁਸਪੈਠੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਲੋਹਿਤ ਨਦੀ ਦੇ ਸਰੋਤ 'ਤੇ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ 'ਕੁੰਡ' ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ-ਕੁੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਤ੍ਰ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੁਹਾੜਾ ਜੋ ਉਸਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਕਬੀਲਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਟਾਈਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕੱਟਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲੇ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਕਮਣੀ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਰਿਵਾਜ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਵਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ।

ਦੱਖਣੀ NEFA ਵਿੱਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਲਗਭਗ 700 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸਥਾਨਕ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਉੱਪਰੀ ਅਸਾਮ ਦੇ ਅਹੋਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਰਾਜ

ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਥਾਈਲੈਂਡ, ਉੱਪਰੀ ਬਰਮਾ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ NEFA ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਡਾਣ ਭਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਅਲੌਂਗ (ਆਲੋ) ਜਾਂ ਪਾਸੀਘਾਟ ਨਾਮਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਉਤਰੇ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲੀ ਮੁੰਡੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਯਾਦ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਆਏ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵੀ ਲੈਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਓਨੇ ਰਵਾਨਗੀ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਜਿੰਨੇ ਉਹ ਸਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਅਸਾਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਰਵਾਇਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵੀ ਸੀ - ਮੈਦਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛੜਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਸਰਲ, ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਹੈ - ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ ਵਿੱਚ, ਅਸਾਮ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਕੁਮਾਉਂ-ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਿੱਚ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ।

ਇਸ ਲਈ NEFA ਦੇ ਲੋਕ ਅਸਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ - ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ - ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ ਉਡਾ ਸਕਣ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ। ਅਲਮੋੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਨਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੈਡੀਕਲ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪਾਹਜ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਚੰਪਨੌਲਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਰਕਾਰੀ

ਸਕੂਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ, ਉੱਚ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ, ਬੀਏ ਬੀਐੱਡ, ਐਮਏ ਬੀਐੱਡ, ਐਮਏ ਐਮਐੱਡ, ਆਦਿ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 1000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 25 ਰੁਪਏ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੀਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ 200 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ 250 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਵਾਦਾਰ ਕਮਰੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਖੇਡਣ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ, ਆਦਿ। ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਸਫਾਈ-ਕਰਮਚਾਰੀ (ਸਵੀਪਰ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਫ਼ਤ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ। ਕਿਉਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਕਿ ਮਾਪੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। 1963 ਵਿੱਚ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਿੰਨੀ ਸਹੀ ਸੀ!

ਸਾਡੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਜੰਟ' ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ 'ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, 'ਏਜੰਸੀਆਂ' ਨੂੰ 'ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1980 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਈਟਾਨਗਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1965 ਵਿੱਚ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਵਿੱਤ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਗੋਲਡ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਐਲਆਈਸੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

*

ਬੀ.ਕੇ. ਕੌਲ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਐਲਆਈਸੀ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ, ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ

ਜੂਨੀਅਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬੰਬਈ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਐਲਆਈਸੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ। ਟੀਟੀਕੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਐਲਆਈਸੀ ਸਟਾਫ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਗਈ। ਬੀ.ਕੇ. ਕੌਲ ਕੋਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਸਨ ਪਰ ਟੀਟੀਕੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਅਸਲ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਗੜ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਕੌਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਐਲਆਈਸੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਜਾਂ ਸੁਝਾਅ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਐਲਆਈਸੀ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਧਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 1965 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੱਕ, ਟੀਟੀਕੇ ਨੇ ਇੱਕ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਦੇਰੀ ਹੋਈ। ਟੀਟੀਕੇ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਸਕੇਲ, ਯਾਨੀ ਕਿ 4000 ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਜਾਵਾਂ। ਕੁਝ ਇਤਰਾਜ਼ ਸਨ। ਨਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ, ਅਜੇ ਵੀ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਸਕੱਤਰ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਚ.ਸੀ. ਸਰੀਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਹੁਦਾ ਹੇਠਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਧੂ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਇਸ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦਾ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਟੀਟੀਕੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਝਿਜਕ ਅਤੇ ਝਿਜਕ ਅਤੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਨਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਐਚ.ਸੀ. ਸਰੀਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਇਹ ਮਾਰਚ 1965 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੇ.ਕੇ. ਸ਼ਾਹ (ਕਾਂਗਰਸ) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਲਾਸ I ਅਫਸਰ ਯੂਨੀਅਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣੇ, ਅਤੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਲਾਸ II ਅਫਸਰ (ਵਿਕਾਸ ਅਫਸਰ) ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਿੰਦ ਮਜਦੂਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ/ਇੰਦੌਰ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਕੇਲਕਟ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਹੜਤਾਲ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਐਲਆਈਸੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਮੈਨੇਜਿੰਗ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੜਤਾਲ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ 8 ਵਜੇ ਜ਼ੋਨਲ ਮੈਨੇਜਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਬੈਠੇ ਰਹੇ - ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਖਾਣਾ ਉੱਥੇ ਖਾਧਾ - ਇੱਕ ਅਠਾਰਾਂ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ। ਫਿਰ ਸਵੇਰੇ 2 ਵਜੇ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਹੜਤਾਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਸਭ ਤੋਂ ਥਕਾਵਟ ਵਾਲਾ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬੰਬਈ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ, ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ LIC ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ 'ਹੈ ਹੈ' ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਕੇ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਮੁੱਕੇ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ LIC ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਚੀਕਣਾ, ਆਦਿ। ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਟਾਫ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ। ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਤਿੰਨ-ਪੱਖੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। LIC ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਬੋਰਡ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਸੰਸਥਾ ਸੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਅਤੇ ਸਟਾਫ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬੋਰਡ ਕੋਲ ਸਟਾਫ ਤਨਖਾਹ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ) ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਟਾਫ਼ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਅਤੇ ਬੋਰਡ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਝੁੱਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ LIC ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੰਗਾਂ ਅਵਿਵਹਾਰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਹੜਤਾਲ 'ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ LIC ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੌਤਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੋ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸਨ,

ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ TTK ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉੱਦਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਉੱਦਮਾਂ ਵਾਂਗ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੇਲਵੇ, ਡਾਕ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਜਾਂ ਰੱਖਿਆ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਫੈਕਟਰੀਆਂ। ਬਿਹਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ।

ਉਸ ਸਮੇਂ LIC ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ 2000 ਕਲਾਸ I ਅਤੇ 8000 ਕਲਾਸ II ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਲਾਸ III ਅਤੇ ਕਲਾਸ IV ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਗਭਗ 50,000 ਹੋ ਗਏ। ਅਤੇ 300,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਤੰਤਰ, ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਜਾਂ ਫੁੱਲ-ਟਾਈਮ ਏਜੰਟ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ, ਭਾਵੇਂ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਸੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਅਤੇ LIC ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਜੋ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ 700 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਥਿਰ ਸੀ, ਦੁਬਾਰਾ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 1000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ, LIC ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।

*

1965 ਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ, ਐਲਆਈਸੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਟਾਫ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਘੱਟ ਤਣਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲਈ। ਟੀਟੀਕੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਚਿਨ ਚੌਧਰੀ ਆਏ, ਜੋ ਕਿ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਸਾਡਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਲੇ ਸੀ ਅਤੇ ਐਲਆਈਸੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਵਜੋਂ, ਨੇ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪੈਦਾ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਝਿੜਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਖਾਰਸ਼ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕਾਂ। ਮੈਂ ਸਚਿਨ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1981 ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦੇ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1966 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਗਯਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਗਏ, ਫਿਰ ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਗਯਾ ਤੋਂ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਲਈ ਪਟਨਾ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1977 ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਬਦਰੀਨਾਥ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਪਾਲ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਰਾਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਮੈਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਐਲਆਈਸੀ ਵਿੱਚ ਸੈਟਲ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੌਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਹਾਵਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ, 1966 ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਆਸਪਾਸ, ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਆਈਆਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਟੀਲ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਲਆਈਸੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਸਟੀਲ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਟੀਲ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਕਿਆਸਿਆ ਹੋਇਆ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ, ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿੱਗਜ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਨਹਾ ਅਤੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿਨਹਾ ਹੁਣ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬੱਲਭ ਸਹਾਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਡੀ.ਐਸ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਬਿਹਾਰ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਉਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਇਸ ਤਬਾਦਲੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਨਖਾਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 1000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਰੈਂਕ

ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਰਕਮ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੇ 4000/- ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੀ (ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ), ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਸਕੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ 13 ਏਬੀ ਤਿਲਕ ਮਾਰਗ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਨਰਲ-ਕਮ-ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਕੇਡਰ ਅਹੁਦਾ ਮੁਲਤਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ), 4000 ਰੁਪਏ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1967 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਵਿਮਲਾ, ਰਤਨਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਅਤੇ ਨੌਰੋਜੀ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਭਰਜਾਈ ਵਿਨੋਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਪਟਨਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਕ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਟੀ.ਸੀ. ਪੁਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਨ, ਨੇ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪਟਨਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਟਨਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਲਗਭਗ 9 ਵਜੇ, ਕੁਝ ਸੂਟਕੇਸ ਲੈ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੱਲ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਟਨਾ ਦੇ ਛੱਜੂ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇੱਕ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਰਸਮੀ ਚਾਰਜ ਲੈਣ ਲਈ ਸਕੱਤਰੇਤ ਆਇਆ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।
*ਸੋਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਐਕਟ 1990 ਵਿੱਚ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਪਟਨਾ, 1967 ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, 1967–72

ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਬਹੁਤ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੇ ਮਿਲੇ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬੇਲੀ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੋਸੀ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਗਰਾਊਂਡ ਫਲੋਰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਆ-ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਸਕੱਤਰ ਏ.ਐਲ. ਡਾਇਸ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਟਨਾ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਚੈੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਪਤ ਸਹਾਇਕ, ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਾਂ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਹਾਰ ਕੇਡਰ ਜਾਤੀਗਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਡੀਐਮ, ਐਸਡੀਓ ਅਤੇ ਬੀਡੀਓ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਾਂ ਜੋ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਟਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਬਿਹਾਰ ਕੇਡਰ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ, ਬਿਹਾਰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਅਸਲ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਐਲਆਈਸੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਟੀਟੀਕੇ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ-ਇਨ-ਕਮਾਂਡ ਵਜੋਂ ਚੁਣਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋੜ ਪਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।

ਇਸ ਲਈ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਚਾਰਜ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੋਣਾਂ ਨੇੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੁਲੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਆਉਣ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਕਾਲ ਦੇ

ਕੰਮ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਕਮੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਪਾਇਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਭਾਗ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ, ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਲਿਖਣ, ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੇਖਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੇਜਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾ ਲਿਖਣ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਧਾਰਨ ਕਦਮਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਲ ਕੋਡ, ਜੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਹਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੁਣ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੂਨ 1967 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਦਾ ਭੂਤ ਟਲ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਦਿਲਾਸੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ - ਕੋਈ ਜਾਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ, ਭੋਜਨ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਫਰਵਰੀ 1967 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੇ.ਬੀ. ਸਹਾਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜਲੂਸਾਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ (ਆਈ.ਜੀ.) ਪੁਲਿਸ, ਆਰ.ਏ.ਪੀ. ਸਿਨਹਾ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੇ.ਬੀ. ਸਹਾਏ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤਰਜੀਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਤਣਾਅ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਸਾਰੇ ਜਲੂਸਾਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ; ਜਾਂ ਜੇਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੂਜੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਕੇ.ਬੀ. ਸਹਾਏ ਇਸ 'ਤੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅੱਗੇ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ

ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਆਰ.ਏ.ਪੀ. ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇ.ਬੀ. ਸਹਾਏ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਸੀ।

ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫੋਨ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦੂਤ ਭੇਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਨੇਤਾ ਕੇ.ਬੀ. ਸਹਾਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਚੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਦਾ ਸਮੂਹ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬੂਥ ਕਬਜ਼ੇ, ਦੰਗੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਬਹੁਤ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੋਣਾਂ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਹੋਈਆਂ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਵਾਂਗ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਸਟੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਧਾਇਕ ਦਲ - ਜਾਂ ਐਸਵੀਡੀ - ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨੇਤਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ। ਇਸ ਬਦਲਾਅ 'ਤੇ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਬਹੁਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਘਿਣਾਉਣੇ ਸਨ। ਪਰ SVD ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਦਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਦੂਜਾ ਅਠਾਰਾਂ ਦਿਨ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ।

*

ਇਸ ਨਵੇਂ SVD ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪ ਐਪੀਸੋਡ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕੈਬਨਿਟ ਪੇਪਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਪੀ ਵੀ ਨੱਥੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕਰਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ

ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ ਵੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੀ ਹੋਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ! ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਚ 1977 ਵਿੱਚ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਜਨਤਾ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕਲੌਤਾ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੇਗਾ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ, ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਬਿਹਾਰ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ 1500 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤੋਂ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਤਿਵਾੜੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਲਾਈ ਕਰਕੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਰੇਲਵੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ 'ਹਿੰਦੂ ਪਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਣੀ' ਸੀ ਜੋ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ 'ਘਰਾਂ' ਤੋਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1942 ਵਿੱਚ, ਜਮਸ਼ੇਦਪੁਰ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਬਾਗੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਵੀ ਪਿਲਾਉਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ, ਜੋ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਕੋਲ 4000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਸਨ, ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਲੋਕ ਤੋਹਫ਼ੇ ਜੇ ਨਕਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਣਚਾਹੇ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਇਹ ਅਵਿਵਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਦ ਹੋ ਗਿਆ।

SVD ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਭੇਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ। ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕੁਝ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਜਾਂ ਜਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਚਰਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਅਤੇ ਚਪੜਾਸੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਰੂਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਲਿਆਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਹੀ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਕੁਝ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥੋਪਾਈ ਹੋਈ। ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿਣਾ ਇੰਨਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੁਲਝ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਕੈਬਨਿਟ ਇੱਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁੜ ਨਿਯੁਕਤੀ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮਤਾ ਨਾ ਅਪਣਾਉਣ, ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੈਬਨਿਟ ਕੋਲ ਆਉਣ ਤਾਂ ਕੇਸ-ਦਰ-ਕੇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ ਮੁੜ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਯੋਗ ਮਾਮਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਿਹਾਰ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਚਪੜਾਸੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਮਾਮਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਵਾਧਾ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸੇਵਾ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਪਾਬੰਦੀ ਕਾਰਨ ਕੈਬਨਿਟ ਨੇ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕੈਬਨਿਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤ ਹੋ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਪਟਨਾ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੈਡੀਸਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਡਾਕਟਰ, ਕਈ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਡਾਕਟਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਸਨ। ਉਹ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ 'ਪਛੜੇ ਵਰਗ' ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ ਜੋ ਖੁਦ ਇਸ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਬਾਇਲੀ ਚਪੜਾਸੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਉਠਾਇਆ। ਕੈਬਨਿਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੱਕ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਬਿਹਾਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ, ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਤਰਾਲਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਿਆ।

ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੋਸਟਿੰਗ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋ ਸਕੱਤਰ ਅਹੁਦੇ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ - ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਕੱਤਰ। ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਗਸਤ 1967 ਵਿੱਚ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਟਨਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਮਹਾਮਾਇਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਾਰਟੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ - ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ - ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕ ਵੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਦਾਇਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵਰ 'ਤੇ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨਾ ਮਹਿੰਗਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ

ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ ਜੋ ਬਿਹਾਰ, ਉਸਦੀਆਂ ਕਈ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਏ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇੰਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

*

ਹੁਣ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਕਤੂਬਰ 1967 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ 3 ਤੁਗਲਕ ਰੋਡ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਟਾਈਪ VIII' ਬੰਗਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਜੇ ਦਸ਼ਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਚ 1977 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਅਗਸਤ 1967 ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ 1970 ਤੱਕ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1951 ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਸਨ - ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਨੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ 'ਤਰਲੋਕ ਸਭਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ 'ਲੋਕ ਸਭਾ' ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਨੀਅਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ, ਉਹ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ - ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਪ੍ਰੋ. ਡੀ.ਆਰ. ਗਾਡਗਿਲ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਪੂਨਾ (ਪੁਣੇ) ਵਿਖੇ ਗੋਖਲੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਾਮਰਾਜ ਉੱਥੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ। ਫਿਰ ਵੈਂਕਟੱਪਈਆ ਆਏ - ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੀਤਾਂਬਰ ਪੰਤ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰਸਪੈਕਟਿਵ ਪਲੈਨਿੰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ-ਇੰਚਾਰਜ ਵਜੋਂ। ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਲਨੋਬਿਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦੀਦਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੈਟਿਸਟੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਬੀ.ਡੀ.

ਨਾਗਚੌਧਰੀ ਸਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਸਾਹਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਨਿਊਕਲੀਅਰ ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਡਾ. ਨਾਗਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸ-ਫੈਲੋ ਸੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਮੇਘਨਾਦ ਸਾਹਾ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਟੀਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਕਜੁੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਇੱਕ ਮੋੜ 'ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। 'ਮਹਾਲਾਨੋਬਿਸ ਮਾਡਲ' 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਤੀਜੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ (1961-66) ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਹਿੰਗਾਈ ਵੀ ਇੱਕ ਅਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਦਰ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ ਅਤੇ 1966 ਤੋਂ 1969 ਤੱਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ 'ਸਾਲਾਨਾ ਯੋਜਨਾ' ਸਾਲਾਂ ਜਾਂ 'ਯੋਜਨਾ-ਰਹਿਤ' ਸਾਲਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਜਦੋਂ 'ਯੋਜਨਾ ਛੁੱਟੀ' ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੋਵੇਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਅੱਠ ਜਾਂ ਨੌਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਦਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਭੋਜਨ ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਦਰਾਮਦ ਦਾ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਇਸਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ PL 480 (ਭਾਵ ਜਨਤਕ ਕਾਨੂੰਨ 480) ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਈ। ਇੱਕ ਵਾਰ, 1967 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੌਹਨਸਨ ਨੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਅਸੀਂ ਉਸ 'ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਜਹਾਜ਼-ਤੋਂ-ਦੁਕਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁਪਏ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਨਕਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁੱਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਦਰ ਹੋਣੀ। ਤਸਕਰੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਦੀ, ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਇਸਨੇ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਅਤੇ

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਪਾਅ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਵਪਾਰ ਦੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਐਡਜਸਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਨਕਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਤੀਜਾ ਸਾਡੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਯੋਜਨ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਗਤ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਉਪਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਭੋਜਨ ਸਰਪਲੱਸ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭੋਜਨ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ, ਅਤੇ PL 480 ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ - ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਸਤਾ ਭੋਜਨ ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ - ਨੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਲਾਂ, 1966-69, ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਉਤਪਾਦਕ ਲਈ ਇੱਕ ਯਕੀਨੀ ਆਰਥਿਕ ਕੀਮਤ ਸਨ, ਜੇਕਰ ਕੀਮਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰੀਦ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ; 'ਉੱਚ ਉਪਜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਣਕ' ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਯਾਤ ਜੋ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਣਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਡਾ. ਬੋਰਲੌਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ; ਨਕਲੀ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ ਦਾ ਆਯਾਤ; ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਪੈਸਾ; ਖਾਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਲਨੋਬਿਸ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਸੀ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ 'ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਪਰ ਸੋਵੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ - ਇੱਕ ਕੀਮਤ ਜੋ ਉਹ 1917 ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕੋ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਨਵੇਂ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮ 1969-74 ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੌਥੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲਾਨਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ 'ਐਡਹਾਕ-ਇਜ਼ਮ' ਤੋਂ। ਇਹ ਕੰਮ ਮਾਰਚ 1969 ਤੱਕ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਡਰਾਫਟ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੋ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਐਲਆਈਸੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਤਣਾਅ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ

ਸਵਾਗਤਯੋਗ ਤਬਦੀਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਕੋਲ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨੋਡਲ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਬਿਹਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀ।

1969 ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਫੁੱਟ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਹਾਈਕਮਾਨ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਕਾਂਗਰਸ ਕਈ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਪਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਜਲਿੰਗੱਪਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਗਾਰਡ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਿੰਡੀਕੇਟ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਤੁਲਿਆ ਘੋਸ਼, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ (ਬੰਬਈ) ਦੇ ਐਸ.ਕੇ. ਪਾਟਿਲ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਧੜੇ ਨੇ ਜਨ ਸੰਘ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ - ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਚੁੱਪਚਾਪ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਫੁੱਟ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਜੀਵ ਰੈਡੀ ਦੀ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ - ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਂਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ, ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਪਰਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਖਰੀ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੰਭੀਰ ਵਚਨਬੱਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਜੋ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਦੁਆਰਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਈਸੀਐਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੋਕ ਸਮਰਥਨ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਈਸੀਐਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲੋਂ ਜਨਤਕ ਸੰਪਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ' ਜੋ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਦੀ ਮਿਤੀ। ਆਈਸੀਐਸ ਆਦਮੀ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ (ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਜਾਂ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ, ਜੋ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਵੇ, ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਰਦੀ ਅਠੱਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਾਅ ਨੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦਾ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਖਜ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿੱਜੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਮਾਮਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ - ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ)। ਆਖਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ 1947 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬੈਂਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਫੈਸਲੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਬਕਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਸ. ਕੁਮਾਰਮੰਗਲਮ ਅਤੇ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵੀ ਹੋਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ

ਗਈ - ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਂਗਰਸ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਜਾਂ 'ਸੰਗਠਨ' ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਜਾਂ 'ਇੰਦਰਾ'। ਪਰ ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਾਭ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਕੂਲ ਨਤੀਜਾ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਐਨ. ਸੰਜੀਵ ਰੈਡੀ ਦੀ ਹਾਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, 1971 ਵਿੱਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਜਿੱਥੇ 1967 ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਹੁਣ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਫੁੱਟ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬਾਰੇ। ਇਸ ਬ੍ਰੇਕ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਕਾਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਗਾਡਗਿਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰੋ. ਗਾਡਗਿਲ ਨਾਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨਾਲ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੇਰੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਾਡਗਿਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫੇ ਸੌਂਪ ਦੇਣ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਾਡਗਿਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਚੌਥੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਘੋੜਸਵਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਬਈ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ

ਗਈ। ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹਨ। ਵੈਂਕਟੱਪਈਆ ਅਤੇ ਪੀਤਾਂਬਰ ਪੰਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਗਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਵੀ, ਜੋ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣੇ। ਇਸ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਹਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡੀ.ਆਰ. ਗਾਡਗਿਲ ਹੀ ਸਨ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਫਰਵਰੀ 1970 ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਲਕਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਾਰਜ ਸੀ, ਪਰ ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਮਿੱਤਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਤੁਰੰਤ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਾ ਬੋਝ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਸੀ - ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਹਲਕਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਲਗਭਗ 10.30 ਵਜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ 1 ਵਜੇ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਚ ਬ੍ਰੇਕ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ, ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਟੂਲ ਉਦਯੋਗ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਲੌਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮਸ਼ੀਨ ਟੂਲਜ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਘੜੀ ਯੂਨਿਟ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭਕਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੋਪਾਲ ਅਤੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤ ਹੈਵੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਕਲਜ਼ (BHEL) ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ BHEL ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਹਾਥੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਮਾਏਗਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਗਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਇੱਕ ਮੋੜ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਚਿਤ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ BHEL ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਨਾਫ਼ਾ

ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਭਅੰਸ਼ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਅੱਜ ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭਕਾਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਿਡਾਰੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੋ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈਆਂ, ਹੈਵੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਂਚੀ ਵਿਖੇ ਹੈਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਟੂਲਸ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਮੋੜੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਅਸਲ 'ਮਾਂ' ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਸਟੀਲ ਪਲਾਂਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਟਰਬਾਈਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਫੋਰਜ ਹੈ। ਹੈਵੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਪਲਾਂਟਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੈਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਟੂਲਸ ਯੂਨਿਟ 'ਮਸ਼ੀਨਾਂ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ 'ਮਸ਼ੀਨਾਂ' ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਪਲਾਂਟ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕਾਰਕ ਲੋੜੀਂਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪਲਾਂਟਾਂ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 24 ਘੰਟੇ ਦੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਖਾਨਾ ਜਾਂ ਬਾਥਰੂਮ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਵੀ ਘਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਤ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਲਈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕਾਈਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉੱਤਰਪਾਰਾ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੋਟਰਜ਼ ਫੈਕਟਰੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਤਰਪਾਰਾ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪੁਲਿਸ ਟੁਕੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਘਰ-ਘਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕੁਝ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੂੰ 1972 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਨੇ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ 1977 ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1987 ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਖਾੜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਰੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਬਨਿਟ ਲਈ ਛੋਟੀ ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਚੌਥੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਈ ਨੋਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਜਨਤਕ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਨੋਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮੀ ਜੋ ਪਲਾਂਟ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਜਾਂ ਉਪਕਰਣ ਆਯਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਟੈਕਨੀਸ਼ੀਅਨ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵਾਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਟੈਸਟ ਪਾਸ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਨੋਟ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਕੋਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯਾਤਰੀ ਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਰਮਾਤਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੇ, ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵਾਪਸ ਖਰੀਦਣਗੇ, ਅਤੇ ਵਾਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਮਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇ; ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਲਾਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫੰਡ ਕੱਢੇ ਜਾਣਗੇ। ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਕੈਬਨਿਟ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਰ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਦੋ ਲਾਇਸੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ - ਇੱਕ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ 'ਮਾਰੂਤੀ' ਕਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬੰਗਲੌਰ ਦੀ ਇੱਕ ਫਰਮ ਨੂੰ। ਇਹੀ ਉਹ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੇ ਛੋਟੀ ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ

ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਛੋਟੀ ਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਰਾਦਾ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬੰਸੀ ਲਾਲ - ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ - ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁੜਗਾਓਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ। ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੰਪਾਊਂਡ ਵਾਲ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨੋਟਿਸਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਸੈਂਬਲੀ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੁਝ ਜਰਮਨ ਮਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਾਹਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਵਜੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇੰਜਣ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਕਸਟਮ ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਲਈ ਲਾਇਸੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ, ਕਸਟਮ ਅਤੇ ਆਬਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੰਤੋਸ਼ ਸੋਂਧੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਕੱਤਰ ਸਨ, ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਆਯਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। 1980 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ, ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀ ਕਾਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੁਜ਼ੂਕੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਲਾਂਟ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਅਸਫਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਿਰਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਿਏਟ ਅਤੇ ਅੰਬੈਸਡਰ, ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 'ਛੋਟੀਆਂ' ਜਾਂ 'ਛੋਟੀਆਂ-ਮੱਧਮ' ਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਮਾਣ ਲਾਗਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਸਾਬਕਾ ਫੈਕਟਰੀ ਕੀਮਤ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਫਿਏਟ ਜਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਸਟਿਨ-ਮੌਰਿਸ ਦੀ ਸਾਬਕਾ ਫੈਕਟਰੀ ਕੀਮਤ ਦੇ

ਅਨੁਕੂਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੜਕ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੁੱਗਣੀ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਨਿਰਮਿਤ ਕਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਐਕਸਾਈਜ਼ ਡਿਊਟੀ, ਜਾਂ ਇਨਪੁਟ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਕਾਰ ਦੋਵਾਂ 'ਤੇ ਦੋਹਰਾ ਟੈਕਸ, ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਟੈਕਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਦਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਕਾਰਾਂ ਸਸਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ ਡਿਊਟੀਆਂ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਗੱਲਬਾਤ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਂਚ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਮਾਹਰ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਰੇਨੋ ਤੋਂ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਕੈਬਨਿਟ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਣਜ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਦੇ ਮੋਇਨੁਲ ਹੱਕ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੁਬਾਰਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਜੋ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1977 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜਸਟਿਸ ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮਾਰੂਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇੱਕ ਯਾਤਰੀ ਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ।* ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਣੀਖੇਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ ਦੋ ਵਾਰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਲੰਮੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਭਾਗ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਮੋ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ

ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਨਿਯਮੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ - ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਨਿਕਾਸੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਅਨਿਯਮਿਤ ਅਲਾਟਮੈਂਟ, ਆਦਿ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਰ ਪਲਾਂਟ ਦੇ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਾਰ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਮੁੱਦਾ ਯਾਤਰੀ ਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਮਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ। ਕਾਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਟੀਲ, ਟਾਇਰਾਂ, ਬੈਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਆਬਕਾਰੀ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਕਾਰਨ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਵਾਧਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਉਹ ਜਿੱਤ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀਮਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਵੰਡ ਆਦੇਸ਼ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੱਚ ਸੀ। ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਧਾਇਕ ਕਾਰਾਂ 'ਬੇਨਾਮੀ' ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਖਰੀਦ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਾਰ, ਇਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਵਿਧਾਇਕ ਉਸਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਛਲ ਅਪਣਾਉਣੀ ਪਈ। ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਕੀਮਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਕਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਿਰ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਮਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੇ ਸੀਮਿੰਟ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਸਟੀਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਅਤੇ ਫਾਰਮਾਸਿਊਟੀਕਲ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਘਾਟੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਾਲਾਬਾਜ਼ਾਰੀ, ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਟੈਕਸ ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਯੂਨੀਲੀਵਰ ਅਤੇ ਕੋਲਗੇਟ-ਪਾਮੋਲਿਵ ਵਰਗੀਆਂ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ - ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਲਗਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਪਤਕਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ 100-500% ਦੇ ਲਾਭਅੰਸ਼ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਕੀਮਤ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

*

ਮੈਂ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤਿੰਨ ਸੁਪਨੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਈਪ ਪੀਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ ਕਦੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਦੂਜਾ ਸੁਪਨਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਰੱਖਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਤੀਜਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ 'ਬੱਕਰੀ' ਉਗਾਉਣਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਜਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰੱਖ ਲਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ 'ਮੌਲਾਨਾ' ਪਾਂਡੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਰਕਸ ਜਾਂ ਲੈਨਿਨ ਵਰਗਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਅਰਬ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦਾਅਵਤ 'ਤੇ, ਮਹਿਮਾਨ ਟੀਮ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਰਬ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੰਬੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੀ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹਾਂ! ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਿੱਖੀ ਹੈ—ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੋ ਚੀ ਮਿਨ੍ਹ ਵਰਗੀ!

*

ਨਵੰਬਰ 1970 ਵਿੱਚ, ਟੀ. ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ, ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ, ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸਕੱਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਦਫ਼ਤਰ, 1 ਅਕਬਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਪਾਰਟੀ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਸਵਾਲ ਵਿੱਚ ਰਕਮ ਕੁਝ ਲੱਖ ਸੀ। ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਵਣਜ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਣਜ ਸਕੱਤਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਇਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸੀ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ, ਕਦੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮੇਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਰਸੋਈ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1976 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ - ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਦਾ ਮੰਦਭਾਗਾ ਮਾਮਲਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਫਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਕਦੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੰਸੀ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇੱਕ ਬ੍ਰੀਫਕੇਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਅਧੀਨ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਕੈਂਡਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬੇਕਾਬੂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਸ਼ੂਗਰ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੂਤਾਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਵਿਸਕੀ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਮੰਗਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਕੱਤਰ, ਪ੍ਰੈਕਸੀ ਫਰਨਾਂਡਿਸ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫਾਈਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦੇਸ਼ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੋਈ ਫਾਈਲਾਂ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਨਾ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ, ਸਗੋਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਸੇਠੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੰਬਈ ਗਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹੰਗਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪੰਜ-ਸਿਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ 30,000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਬਿੱਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸੜਕ ਦੇ ਗਲਤ ਪਾਸੇ ਵੀ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਗਏ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਹਾਦਸਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਬੰਗਲੌਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਘਰ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਬੰਬਈ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਧੀਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ - ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯੋਗਾ ਸਕੂਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯੋਗਿਕ ਆਸ਼ਰਮ ਸੀ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਸਬਕ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ - ਨੇ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਬਈ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸੇਠੀ ਲਗਭਗ ਆਪਣੇ ਆਮ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਅਸਰ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਕੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ? ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਈ 1971 ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਪੀ. ਗੋਵਿੰਦਨ ਨਾਇਰ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸਨ, ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਤੜੀਆਂ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਪਾਏ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਖਾਲੀ ਅਸਾਮੀ ਭਰਨੀ ਪਈ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਉਦੋਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਐਮ.ਆਰ. ਯਾਰਡੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜੂਨੀਅਰ ਸਨ, ਖਰਚ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਡਾ. ਆਈ.ਜੀ. ਪਟੇਲ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਯਾਰਡੀ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸੁਣਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਥਾਪਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਲਗਭਗ 8 ਵਜੇ, ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਟੀ. ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਯਾਰਡੀ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਇੱਕ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਯਾਰਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ ਨੇ ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 2 ਨਵੰਬਰ, 1972 ਤੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਡੇਢ ਸਾਲ ਲਈ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਹੁਣੇ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਬਜਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਬਜਟ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ 1971-72 ਦਾ ਬਜਟ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ - ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਮਦ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1971 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੂਰਕ ਬਜਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਫਰਵਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ 1972-73 ਲਈ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਬਜਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰਾ ਮੁੱਖ ਚਾਰਜ ਮਾਲੀਆ ਵਿਭਾਗ ਸੀ - ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿੱਧੇ ਟੈਕਸ ਬੋਰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਟਮ ਅਤੇ ਆਬਕਾਰੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ, ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ ਵਜੋਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਸਤਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

1971 ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਾਗੂ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਅਸਾਮ, ਮੇਘਾਲਿਆ,

ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ - ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਕਰੋੜ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਪਾਅ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੁਲਾਈ 1971 ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਮਾਸਕੋ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਮੁਕਤੀ ਵਾਹਿਨੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਸਰਹੱਦੀ ਝੜਪਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਛਾਪੇਮਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਦਸੰਬਰ 1971 ਵਿੱਚ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਢਾਕਾ (ਢਾਕਾ) ਵਿਖੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਖਦਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1972 ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਜੇਤੂ ਰਹੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪੇਈ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੁਰਗਾ' ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਐਮ.ਐਫ. ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਵਾਂਗ ਦਰਸਾਇਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਰਤਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਲੰਡਨ ਦੇ ਇਕਨਾਮਿਸਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ' ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੇਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਸਾਬਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ

ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੇਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਰਹੀ।
*ਰਿਪੋਰਟ ਇੱਥੇ ਉਪਲਬਧ ਹੈ
https://www.scribd.com/document/221722724/ਕਮਿਸ਼ਨ-ਆਫ-ਮਾਰੂਤੀ-ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ-1977

ਸੱਤਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਦਿੱਲੀ: ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ (1972–77)

ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰੀਅਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ 1972 ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਨ. ਹਕਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੋਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਸਨ - ਗੱਦੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਕੀਲ, ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਆਈਐਫਐਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੀ. ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਜੋ 2 ਨਵੰਬਰ, 1972 ਨੂੰ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੇ.ਬੀ. ਲਾਲ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸਨ। ਪਰ ਹਕਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੇ.ਬੀ. ਲਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਕੀ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਢਾਈ ਸਾਲ ਹੋਰ ਸਨ, ਮੈਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਵਿਕਲਪ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਕਰੀਅਰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਸਿਵਲੀਅਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਹੁਦਾ ਹੈ। ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਰੈਂਕ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਸਟਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਸਟਿੰਗਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੋਸਟ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਮਾਰਚ '75 ਵਿੱਚ ਅਠਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕੁੱਲ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 31 ਮਾਰਚ, 1977 ਨੂੰ ਚਾਰਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ - ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੇ.ਬੀ. ਲਾਲ ਨੇ ਇਸ ਪੋਸਟਿੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੀ.ਐਨ. ਹਕਸਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਅਪਗ੍ਰੇਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਰੰਟ ਆਫ਼ ਪ੍ਰਸੀਡੈਂਸ ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੇ.ਬੀ. ਲਾਲ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਬੈਲਜੀਅਮ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਆਰਥਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ

ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਸੇਲਜ਼ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਡੀ.ਪੀ. ਧਰ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਫਾਈਲ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ, ਕੈਬਨਿਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਅਣਗਿਣਤ ਅੰਤਰ-ਵਿਭਾਗੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਐਡ-ਹਾਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਮਕਾਜੀ ਦਿਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਬੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਸਵੇਰੇ 9 ਜਾਂ 9.30 ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ, ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ 8 ਵਜੇ ਤੱਕ। ਫਿਰ ਰਸਮੀ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਤਵੰਤਾ, ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਾਲਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਤਵੰਤੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਾਅਵਤਾਂ, ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਾਅਵਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਯੂਐਸਐਸਆਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬ੍ਰੇਜ਼ਨੇਵ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਲਈ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਦੁਆਰਾ ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਆਮ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਿਓ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹਨ।

1973 ਵਿੱਚ, ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ ਉਹ ਸੀ ਵਿਗੜਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਧਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭੋਜਨ ਆਯਾਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਕੋਈ PL 480 ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵਪਾਰਕ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਨਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ

ਕਿ ਟੀ.ਐਨ. ਕੌਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਰਾਜਦੂਤ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਈ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੀਆਂ ਕਾਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਫਿਰ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਨੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਖੁਰਾਕ ਸਕੱਤਰ ਜੀ.ਸੀ.ਐਲ. ਜੋਨੇਜਾ ਕਣਕ ਦੀ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਪੋਸਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਮਰੀਕੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਬੇਚੈਨੀ ਭਰਿਆ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਝੂਠੀ ਸੀ। ਜੋਨੇਜਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੋਨੇਜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੱਚ ਦੇ ਮਖੌਲ ਵੱਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੈਰ-ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੁਝਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਮਝ ਦਿੱਤੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਇਹ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਆਰਟਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਲੋਨੀਆਂ, ਯਾਤਰਾ ਰਿਆਇਤਾਂ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਭਾਰੀ ਸਬਸਿਡੀ ਵਾਲੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੀਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਚੀਥੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਥਾਨਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਚੰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹਨ। ਤਸਵੀਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਮਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਉੱਦਮੀ, ਵਧੇਰੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੁੰਦੇ।

ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ

ਕਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਪਾਅ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੇ। ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲ ਮਿਲੇ ਅਤੇ, ਡੇਢ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਥੋਕ ਕੀਮਤ ਸੂਚਕਾਂਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਗਿਆ। ਮੁਦਰਾ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਘਾਟੇ ਦੇ ਵਿੱਤ 'ਤੇ ਰੋਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਤੇਲ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਓਪੇਕ - ਤੇਲ ਉਤਪਾਦਕ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ - ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਕੱਚੇ ਤੇਲ ਦੀ ਕੀਮਤ $3 ਪ੍ਰਤੀ ਬੈਰਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ $10 ਪ੍ਰਤੀ ਬੈਰਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਉਪਾਅ ਸੁਝਾਏ ਗਏ। ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਰਾਸ਼ਨਿੰਗ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਪਲੱਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਲੱਸ ਪੁਆਇੰਟ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

1974 ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਲਵੇਮੈਨ ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹੜਤਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦਰਅਸਲ, ਜੇਕਰ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਣਾ ਸੀ। ਰੇਲਵੇ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲ, ਹੋਮ ਗਾਰਡ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਯਾਤਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨਾਜ, ਤੇਲ ਉਤਪਾਦ, ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕੋਲਾ, ਸਟੀਲ, ਖਾਦ ਆਦਿ ਲਈ ਧਾਤੂਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੜਤਾਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਰੇਲਵੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਅਤੇ ਡਰਾਉਣ-ਧਮਕਾਉਣ ਅਤੇ ਤੋੜ-ਫੋੜ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਹੜਤਾਲ ਠੱਪ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਰਾਹਤ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਖਤਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਵੀ.ਵੀ. ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਗਿਰੀ, ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਪਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਰੇਲਵੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੇਤਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਖੜਗਪੁਰ ਰੇਲਵੇ ਯਾਰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ

ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਰੇਲ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਧਦੀ ਰਹੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵਧਦੀ ਰਹੀ। ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰੋਤ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਭਾਵੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਵੰਸ਼ਵਾਦੀ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਅੰਨ੍ਹੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਖੁਫੀਆ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਅਪਰਾਧਿਕ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਅਭਿਆਸ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਹੁਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਵਿਨੋਬਾ ਭਾਵੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰੈਲੀਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੜਤਾਲਾਂ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰੇਲਵੇ ਹੜਤਾਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ - ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਰੇਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੱਪ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦ ਅਤੇ ਬੰਦ ਆਮ ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਆਰਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਟਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਰਨ ਵਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੂਨ 1975 ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। 1971 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਹਲਕੇ ਤੋਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ, ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਚੋਣ ਪਟੀਸ਼ਨ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੋਣ ਏਜੰਟ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਬਿਮਾਰ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਕਦੀ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਪੂਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਟਾਫ 'ਤੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰਤ ਅਹੁਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਦੋਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫ਼ੋਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਹਰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਇਸ ਚੋਣ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਪੂਰ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਗਜ਼ਟ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਚੋਣ ਪਟੀਸ਼ਨ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਜੱਜ ਕੋਲ ਲੰਬਿਤ ਸੀ। ਕਈ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜੱਜ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿਨ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਅਗਾਊਂ ਕਾਪੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਮਰਨ ਵਰਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸੇ ਦਿਨ, ਯਾਨੀ 11 ਜੂਨ 1975 ਨੂੰ, ਚੋਣ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਆਇਆ। ਜੱਜ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ, ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਵੋਟ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਣ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੇਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੋਣ ਮੰਚ ਬਣਾਉਣ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਚੋਣ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਸਜ਼ਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤਕਨੀਕੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ, ਚੋਣ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ, ਜੱਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਅਪੀਲ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਚੋਣ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਉੱਥੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਪੀਲ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਤੱਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਪੀਲ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ।

ਉਸੇ ਦਿਨ, ਗੁਜਰਾਤ ਚੋਣ ਨਤੀਜੇ ਐਲਾਨੇ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ।

ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਰਥਨ ਰੈਲੀਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ, ਟਰੱਕਾਂ, ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਦਿਖਾਇਆ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਇਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਝੜਪ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਝੜਪ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਣਾਅ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਰੈਲੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਅਪਰਾਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ

ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਰੋਕ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਤੀਬਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਲਝਣਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਮਹਿਲ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ' ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਟੋਲੀ ਉੱਭਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ। ਹੋਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ, ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ, ਓਮ ਮਹਿਤਾ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ - ਆਈਸੀਐਸ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੇ ਸਨ - ਕਾਂਗਰਸੀ, ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ, ਆਦਿ। ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੂਸਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ। 1971 ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਨਿਯਮ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਸਨ, ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇ, ਇੱਕ ਬਾਰ-ਐਟ-ਲਾਅ, ਸਾਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਆਏ ਕਿ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਕੇ. ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰੈਡੀ, ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਐਸ.ਐਲ. ਖੁਰਾਨਾ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਈ ਸੀ, (ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕਰਜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੇ), ਜਾਂ ਮੇਰੇ, ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ, ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ, ਪੀ.ਐਨ. ਧਰ, ਨਾਲ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਸਨ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਐਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 'ਨਜਿੱਠ' ਸਕਣ। ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਔਖੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਪੀ.ਐਨ. ਧਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਐਨ.ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਨੂੰ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾਬਾਜ਼ੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। 25 ਜੂਨ ਨੂੰ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਮਲੀਲਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ

ਹੋਏ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਕੁਝ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ, ਲਗਭਗ 6 ਵਜੇ, ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸਨ ਜਦੋਂ RAX ਟੈਲੀਫੋਨ (ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਪਤ ਟੈਲੀਫੋਨ ਜੋ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ - ਮੰਤਰੀਆਂ, ਕੁਝ ਸਕੱਤਰਾਂ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਵੱਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਲਲਿਤ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਫੋਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਸਵੇਰੇ 5 ਜਾਂ 6 ਵਜੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ 1 ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਸੀ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 1 ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਤੋਂ ਓਮ ਮਹਿਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੌਂਆਂ ਸਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੜਬੜ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਐਸ.ਐਲ. ਖੁਰਾਨਾ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਜਲਦੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਕਤ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਕੋਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਖੁਰਾਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਜਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਐਸਐਫ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਜਹਾਜ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਈਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਚੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਨਾਮ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਿੱਚ ਯੰਗ ਤੁਰਕਸ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ।

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਐਲਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹੈਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਹੋਈ ਕਿ ਕੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੂਚੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਕੱਤਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪੀ.ਐਨ. ਧਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਵੀ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਈਦੀ ਅਮੀਨ ਦੇ ਯੂਗਾਂਡਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ!

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕੈਬਨਿਟ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਵੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਰਿੱਟ ਪਟੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਦਮੇ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਆਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਘੱਟ ਸੀ,

ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰੇਲ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰੇਲਵੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਦੇ ਇਟਲੀ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵੀਹ-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੰਜ-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ।

ਪਰ ਗੱਲ ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਸਦ ਨੇ ਚੋਣ ਕਾਨੂੰਨ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਐਕਟ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਚੋਣ ਪਟੀਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪਿਛਾਖੜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਅਪੀਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਧ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੰਜ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਛੇ ਸਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਲਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ - ਪਹਿਲਾ ਦਿੱਲੀ ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੁੱਟਮਾਰ ਜਾਂ ਭਜਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਮ ਸੇਨ ਸੱਚਰ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਸੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੰਡਿਤ ਹਕਸਰ, ਜੋ ਕਿ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਸੀ - ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਜੋ ਕਿ ਅੱਸੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪੀ.ਐਨ. ਹਕਸਰ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ - ਉਹ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰਤ ਚੈਨਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਸਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮੂਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ, ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ 'ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਐਚ.ਐਨ. ਬਹੁਗੁਣਾ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਨੰਦਿਨੀ ਸਤਪਥੀ ਦਾ ਹਾਲ ਸੀ - ਦੋਵੇਂ ਕਦੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਇੱਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕੈਬਨਿਟ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਬਣੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਹਤ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਦਾ ਖਰੜਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਨਸਬੰਦੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਕੁਝ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਮੰਤਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਨੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ ਕਰਨ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਮੰਗਦੇ ਹੋਏ ਬਿਆਨ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ - ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਨੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਲਈ, ਇਹ ਉਲਟਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੁਆਰਾ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਈਲ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸਨੂੰ 'ਬਾਹਰਲਾ ਹੇਰੋਦ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਜਗਮੋਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਕਾਸ ਅਥਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਖਦਾਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ।

1977 ਆਇਆ, ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਇੰਦਰਾ-ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਦੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਕੰਜ਼ਰਵੇਟਿਵ ਅਤੇ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੋਵੇਂ, ਅਮਰੀਕੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਨ, ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਸਿਹਰੇ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਝੁਕਾਅ ਦਿਖਾਇਆ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਚ 1977 ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਜ਼ਾਦ ਵੋਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ

ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਲਗਭਗ ਅਠਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਇਕੱਠੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਮੱਧਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਸਿੰਗਲ ਪਾਰਟੀ - ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ। ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ), ਜਨ ਸੰਘ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਆਦਿ, ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਰਫ਼ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ), ਸੀਪੀਆਈ, ਫਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ, ਆਰਐਸਪੀ, ਬਾਹਰ ਰਹੀਆਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ (ਆਈ) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਵੀ ਲੜਨਗੀਆਂ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਕੱਟੜ ਸੱਜੇ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੀਆਂ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੋਣ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮਾਰਚ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਨੇ ਕੈਬਨਿਟ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫੇ ਪੱਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਵਿੱਚ ਸਦਮੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਤੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਸੀ।

ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੂਡ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਮ ਮੂਡ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੂਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਬਣਾਈ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ - ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸੀਟ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸੀਟ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀ, ਪਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੂੰਝਾ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਚੋਣ ਨਤੀਜੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਆਈ। ਇੱਕ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੀਟਿੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ - 1 ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਤੁਰੰਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜੇਗੀ। ਚਰਚਾ ਲਈ ਆਇਆ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸੰਬੰਧੀ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਚਰਚਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਇੱਕ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਟਾਈਪ ਕੀਤੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਲਈ ਤਿਆਰ। ਮੈਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੰਤਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜੋ ਅੰਦਰ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਮੁੱਖ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ 1 ਵਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਗਏ। ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬੀ.ਡੀ. ਜੱਟੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ 6 ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਵਾਈ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੇ ਐਲਾਨ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਅਗਲੇਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 2 ਵਜੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ। ਕੈਬਨਿਟ ਗਠਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ - ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਹੀ ਸਨ ਜੋ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ 31 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਕੁਮਾਰ ਮੁਖਰਜੀ - ਆਖਰੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਆਈਸੀਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ - ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣਗੇ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜੂਨ 1975 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1 ਅਕਬਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਚਾਹ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇਗੀ। ਪਰ ਕਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ!

ਮੈਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਸਨ); ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਰਤਨ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਪਦਮ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਮਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੈਬਨਿਟ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਖਤਮ ਹੋ

ਗਿਆ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੈਂ 1 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1977 ਤੋਂ 120 ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ 1938 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੁਲਾਈ 1977 ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਉਨਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਘੱਟ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ।

*

ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂਗਾ।

ਪਹਿਲਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਮਸਤੀਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਰੇਲ ਮੰਤਰੀ ਐਲ.ਐਨ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਤਲ ਵੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਰਹੱਸ ਕਦੇ ਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰਮੰਗਲਮ, ਜੋ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਦੀ ਪਾਲਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੋਹਨ ਕੁਮਾਰਮੰਗਲਮ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੀਪੀਆਈ (ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਣਵੰਡੀ ਸੀ) ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਨੋਟਿਸ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ - ਤੀਹਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ - ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਮਦਰਦ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਸਿੱਕਮ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਨੇਪਾਲ, ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਭੂਟਾਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਚੈਂਬਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਬਾਹਰੀ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਮੈਸੂਰ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉੱਥੇ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਇੱਕ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਇਹ

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨੇਪਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਇਰਾਲਾ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਅਧਿਕਾਰਤ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਕੋਇਰਾਲਾ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। 50 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਗਤੀ ਫੜ ਲਈ। ਕਾਠਮੰਡੂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਸੀ.ਪੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ, ਹਰ ਸੰਭਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਪਾਸੇ ਤੋਂ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਤਿਰਹੂਤ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਗੋਰਖਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਨੇਪਾਲ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉੱਥੇ ਸਨ। ਸਰਹੱਦ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਰਾਣਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਕੈਦੀ ਸੀ, ਬਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 200 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਰਾਣਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ, ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਹੁਦੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਾ ਤ੍ਰਿਭੁਵਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਫਲ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਦਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਚੀਨ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਉਸਨੇ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨੇਪਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਦਲਣੀ ਪਈ। ਦਰਅਸਲ, ਅੱਜ, ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ, ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਂ।

ਸਿੱਕਮ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਚੋਗਿਆਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ, ਜੋ ਕਿ ਤਿੱਬਤੀ ਸੀ, ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਔਰਤ - ਹੋਪ ਕੁੱਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਕਬੀਲੇ - ਲੇਪਚਾ ਅਤੇ ਭੋਟੀਆ - ਬੋਧੀ ਹਨ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ, ਹੁਣ ਨੇਪਾਲੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਿੱਕਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੋਧੀ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਚੋਗਿਆਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਦੂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਸਿੱਕਮ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ, ਦੀਵਾਨ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਕਮ ਦੁਆਰਾ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਣਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਚੀਨ ਸਿੱਕਮ-ਤਿੱਬਤ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਲੀਮਪੋਂਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਾਕਾਂਖੀ ਸਿੱਕਮ - ਕਾਜ਼ੀ ਲੇਂਡੁਪ ਦੋਰਜੀ - ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀਨੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੂਲ ਦੀ ਯੂਰਪੀ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਬੈਲਜੀਅਨ ਸੀ, ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਾਕਾਂਖੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਰਲੇਵੇਂ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੰਗ (RAW) ਚੋਗਿਆਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ। ਕਈ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਅ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਰ.ਐਨ. ਕਾਓ, ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਿੱਕਮ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਾਅ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ, ਕਲੀਮਪੋਂਗ ਅਤੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਿੱਕਮ ਵਿੱਚ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਕਮ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਚੋਗਿਆਲ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਗਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਸਪੈਠ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਲੋਕ ਗੰਗਟੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਚੋਗਿਆਲ ਨੂੰ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਰਲੇਵੇਂ ਬਾਰੇ ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਦੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ

ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਚੋਗਿਆਲ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਿੱਕਮ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਸੁਤੰਤਰ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ 'ਤੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਕਮ ਦੇ ਰਲੇਵੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਇੱਕ ਸੱਚਾ-ਸਾਥ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਕਦਮ ਨੇ ਭੂਟਾਨ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਗੁਆਂਢੀ, ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੇ ਹਨ।

ਫਿਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪਰਮਾਣੂ ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਚੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇਹ 1974 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਪਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਾਜ਼, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣਾ। ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਫੌਜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਕ੍ਰੌਪ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਫਾਰ ਸੈਮੀ-ਅਰਿਡ ਟ੍ਰੌਪਿਕਸ (ICRISAT) ਦੇ ਬੋਰਡ ਆਫ਼ ਗਵਰਨਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਮਲਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਤਿਰੂਪਤੀ ਵੀ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਏ।

31 ਮਾਰਚ 1977 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਚੀਫ਼ ਆਫ਼ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ

ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਪਰ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੱਤਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ - ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਹੀ ਚੱਕਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਜੇ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁਮਾਊਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਰੈਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਮਾਊਂ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਰਨਲ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਰਾਣੀਖੇਤ ਵਿੱਚ ਘਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਤੀ ਬੈਂਕ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਘਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਮੇਜਰ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਉਪਲਬਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਣੀਖੇਤ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਕਮਲਾ, ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ, ਰਾਣੀਖੇਤ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਿਲਦਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਈ 1977 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਰਾਣੀਖੇਤ ਪਹੁੰਚੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਹਰੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਐਸਕੇਲੇਟਰ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸੇਵਾ ਰਿਕਾਰਡ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਿਰਣੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਣਾ ਹੈ।

ਅੱਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲ: 1977–81

ਰਾਣੀਖੇਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਜੋ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਅਸਲ ਤੱਥ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟੋਲਾ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ੋਅ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਰਾਣੀਖੇਤ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੁੱਝੇ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਜੂਨ ਵਿੱਚ, ਮੀਨੂ (ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ) ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਆਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੈਨਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਾਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਭਾਗੀ ਲੋਕ ਬੇਰਹਿਮ ਹਨ, ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦਫ਼ਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹਨ।

ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਘੰਡਾ ਨਾਲ ਅਲਮੋੜਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਜਾਂ ਦਸ ਦਿਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਫ਼ੈਦ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਣੀਖੇਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

*

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ 'ਸ਼ਾਹ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੈਨਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਇਸਦੀ

ਕਾਨੂੰਨੀਤਾ, ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਹੁਤ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਉੱਚ-ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਟੀਮ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ, ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਜਿਰ੍ਹਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਲਾਅਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਸੁੱਟੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ, ਜੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਬਾਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੈਬਨਿਟ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਕੈਬਨਿਟ ਦੁਆਰਾ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਾਏ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 1971 ਦੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਐਲਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਸਨ; ਭਾਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਸਨ; ਅਤੇ ਇਸ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨੇ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਰੇਲਵੇ ਹੜਤਾਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਹੌਲ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਸੀ, ਕਈ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਰਣਨੀਤੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਣ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਪਤਤਾ ਦੀ ਸਹੁੰ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰਨ। ਕੁਝ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਤਿਆਰ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਮਰੱਥ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ 'ਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਹੁੰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਸਧਾਰਨ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ - ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ - ਤੱਥ ਵਿਵਾਦ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ - ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ - ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਡੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਕੇਸ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲਟਕਿਆ ਰਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਤਾ: ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਫੈਸਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਫੈਸਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਥੀਸਿਸ ਹੋਣ, ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ - ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਰੰਪਰਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਸਾਡੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਫੈਸਲੇ ਚਰਚਾਤਮਕ, ਜਾਂ ਬਕਵਾਸ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਅਸਲ ਫੈਸਲਾ ਕੀ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਅਸੀਂ ਵਿਧੀ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਨਾ ਕਿ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ। ਦੇਰੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਮਲੇ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਰਲ ਤੋਂ ਸਰਲ ਮਾਮਲੇ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਧਾਰਾ 144 CrPC

ਅਧੀਨ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ - ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਤਲ ਕੇਸ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਟੇਅ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਤੋੜਨ, ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨੂੰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਅਸੰਭਵ ਅਭਿਆਸ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਕਿ ਨਿਆਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੋਵੇਗੀ - ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਾਂਚਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ (ਤਬਾਦਲਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ) ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧਿਕ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਫੰਡ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਕੋਈ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ 'ਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕੇ। ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇੱਕ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਨਗਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਸਬੰਦੀ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਏ ਸਨ, ਉਸਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੁਝ

ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ੋਅ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਮਜ਼ਾਕ ਵਾਂਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀਆਂ।

ਜਨਤਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੂਰਖਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭੁੱਖ ਉਦੋਂ ਦੇਖੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸੰਸਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿੱਚ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ।

*

ਮਾਰਚ 1978 ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਅਲਮੋੜਾ ਆਏ। ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੀਤੀ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵੀ.ਜੀ. ਰਾਜਾਧਿਆਕਸ਼, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ-ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ, ਅਤੇ ਐਚ.ਐਮ. ਪਟੇਲ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਨੌਕਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮਈ 1978 ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ, ਮੈਂ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਆਖਰੀ 'ਭਾਰਤ ਦਰਸ਼ਨ' ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਮਾਰਚ 1980 ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਲਗਭਗ ਦਸ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਫਿਰ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1979 ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਸਾਬਕਾ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ (AmEx) ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕਿੰਗ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਐਸ. ਭੂਥਲਿੰਗਮ ਦੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਬੈਂਕਿੰਗ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੰਬਈ, ਕਲਕੱਤਾ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਨਵੰਬਰ 1980 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਵਿਮਲਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਇਕਲੌਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਅਤੇ ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨੇਵਾ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਨੋਦ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ 'ਤੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਲੰਡਨ ਅਤੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਰਤਨਾ ਅਤੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ। ਉੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਗਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਬਿਤਾਇਆ, ਪਹਿਲਾਂ AmEx ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਐਸ.ਕੇ. (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮੂਰਤੀ) ਅਤੇ ਬੀਨਾ (ਮੇਰੀ ਭਤੀਜੀ) ਨਾਲ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬੋਸਟਨ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨਾਲ ਰਹੇ, ਜੋ ਦੂਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਦੇ ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਫੈਲੋ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਲਲਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਲਲਿਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਲਾਫਾਏਟ ਅਤੇ ਪਰਡੂ ਚਲੇ ਗਏ। ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ, ਫਿਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਲੰਡਨ ਅਤੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਾਰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਲੋਜ਼ ਨਾਲ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹਾਈ ਟੇਬਲ 'ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਅਸੀਂ ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਰੋਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਦੂਰ ਰਹੇ।

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਐਸ.ਐਨ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਖਰਚਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਲਗਭਗ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਕੁਝ ਅੰਤਰਿਮ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਚ 1980 ਵਿੱਚ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਮਨੀਲਾ ਵਿਖੇ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰੁਕਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਮਾਰਕੋਸ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਇਮੇਲਡਾ ਦੇ ਡਰਾਈਵਿੰਗ ਕਾਰਨ ਇੰਨੇ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਏਸ਼ੀਅਨ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਅਹਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਰਕੋਸ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਇੰਨੇ ਜਲਦੀ ਅੰਤ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

1980 ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ, ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਰਾਜਾਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪਬਲਿਕ ਅਫੇਅਰਜ਼ ਐਂਡ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚ-ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਨਾਮ, ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਜੋ ਕਿ ਬੰਬਈ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਆਈ.ਜੀ. ਪਟੇਲ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਲੋਕ ਇੰਚਾਰਜ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਸੁਖਲਾਲ ਹਾਥੀ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਪੀ.ਐਨ. ਭਗਵਤੀ, ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਹਫ਼ਤੇ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਫੇਰੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ, ਹਾਰਵਰਡ, ਪੈਰਿਸ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦਸੰਬਰ 1980 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਹਿਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ ਵੱਲੋਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਜੀਵ ਰੈਡੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਜੈਸੁਖਲਾਲ ਹਾਥੀ, ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ

ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਫਰਵਰੀ 1981 ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਤੋਂ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਲੰਬੀ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਥਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਘਰ, 4 ਲੋਦੀ ਅਸਟੇਟ, ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸੁਝਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਸੈਟਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦਫ਼ਤਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਤੰਬਰ 1981 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਨੌਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਰਾਜਪਾਲ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ: 1981–83

ਅਗਸਤ 1981 ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਉੱਡਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਮਾਰਚ 1977 ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ - ਜਿਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਲਤ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ - ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸਨ - ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਬੀ.ਡੀ. ਜਾਤੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਬੀ.ਡੀ. ਜੱਟੀ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੋਣਾਂ ਮਈ 1977 ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਆਰਐਸਪੀ - ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਫਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ, ਜਿਸਨੂੰ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੇ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦੇ ਨੇਤਾ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ।

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਡਾ. ਬੀ.ਸੀ. ਰੇਅ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1967 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ, ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਾਰ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ, ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ) ਮੁੱਖ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੀ। ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਮੋਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ, ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਉਪ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਪਰ ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਖੱਬਾ ਮੋਰਚਾ ਇੱਕ ਹਮਲਾਵਰ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰ-ਪੱਖੀ ਨੀਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੋਏ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਓਨੀ ਦੂਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਉਹ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਗੜਦੀ ਸੀ। ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕਈ ਮਾਮਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ - ਜਿਸਨੂੰ 'ਘੇਰਾਓ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ, ਸੀਨੀਅਰ ਕਾਰਜਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਬਾਥਰੂਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਪਰਾਧ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ!

ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਸੀਪੀਆਈ (ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ) ਜਾਂ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮਐਲ) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਲੀਗੁੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਤੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮੂਹ ਨਕਸਲਵਾਦੀਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਮਾਓ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸ਼ਕਤੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਵੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ।

1963 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਚੀਨੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੂਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੋਫਾੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੀਪੀਆਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਡਾਂਗੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਲਈ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਈ.ਐਮ.ਐਸ. ਨੰਬੂਦਰੀਪਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਸੀਪੀਆਈ (ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ) ਜਾਂ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਰੱਖਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਤੱਤ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਨੂੰ ਸੋਧਵਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਅਤੇ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮਐਲ) ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਿਆ। ਅਸਲ ਸੀਪੀਆਈ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਨਕਸਲੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਧਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਾਧਵਪੁਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਸਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਣਾ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵਧਦੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਬੰਗਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਰਾਜ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੈ। ਵਪਾਰ, ਵਣਜ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਤ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਵਾਰਨ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ੀਦਾਬਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੰਡਨ ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਵਧ-ਫੁੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ 'ਮਾਲੀਆ' ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿੱਤ ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਾਲੀਆ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਦੇ ਰੂਪ

ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1793 ਦਾ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ 'ਤ੍ਰਿਭਾਗਾ' ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਲ ਅਤੇ ਅਫੀਮ ਉਗਾਉਣ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਦਰ 'ਤੇ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਉਪਜ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ), ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਾਏ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਤਪਾਦਾਂ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਖੱਡੀਆਂ ਦਾ ਬੰਦ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ, ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ 'ਬੰਗਾਲ ਅੱਜ ਜੋ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਕੱਲ੍ਹ ਕਰੇਗਾ' ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ।

ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਅਗਲਾ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਆਏ। ਬੰਬਈ ਇੱਕ ਵਿਰੋਧੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। 1943 ਦਾ ਬੰਗਾਲ ਕਾਲ, ਮਹਾਨ ਕਲਕੱਤਾ ਕਤਲੇਆਮ, 1942-43 ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਲਕੱਤਾ 'ਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਬੰਬਾਰੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਦਮੇ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਣਵੰਡੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉਦਯੋਗ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੂਟ ਮਿੱਲਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਰਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਟੈਡਪੋਲ ਵਾਂਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ, ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਦਯੋਗ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਨੌਜਵਾਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਧੁੰਦਲਾ ਭਵਿੱਖ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਨੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੁਨਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਬਜ਼ਾ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਰਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ ਸਨ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਭੋਜਨ ਸਥਿਤੀ, ਨਵੀਂ ਜਿੱਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀਕਰਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ

ਊਰਜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਖ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕੋਪ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਅਤੇ 1967-69 ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ।

ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਕਸਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ) ਅਤੇ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮਐਲ) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ) ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਪਾਰਟੀ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਥਿਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਅਜੈ ਮੁਖਰਜੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲ ਘੋਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੇ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਫਲੱਸ਼ਿੰਗ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ 1971 ਵਿੱਚ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਅਵਾਮੀ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ 1971 ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 1971 ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ, ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ, ਨਕਸਲੀ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ 1972 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਾਂਗਰਸ (I) ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਭਰੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘਨੀ ਖਾਨ ਚੌਧਰੀ ਜੋ ਐਸ.ਐਸ. ਰੇਅ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਅਖੌਤੀ 'ਕਾਂਗਰਸ ਯੂਥ ਵਿੰਗ' ਦੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਤੱਤ ਸਨ - ਸੁਬਰਤ ਮੁਖਰਜੀ, ਸੋਮੇਨ ਮਿੱਤਰਾ, ਆਦਿ। ਉਹ ਇੱਕ ਖਾੜਕੂ ਸਮੂਹ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਲੁੰਪਨ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਡਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ 1975 ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਆਈ। ਐਸ.ਐਸ. ਰੇਅ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਦਰਅਸਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕਦਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਾਰਚ 1977 ਵਿੱਚ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਵਧੀਕੀਆਂ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾਏ, ਤਾਂ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਐਸ.ਐਸ. ਰੇਅ ਵੀ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਜੂਨ 1977 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਕਾਂਗਰਸ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਲਈ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ ਸਮੇਤ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਕਈ ਨੇਤਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਵਜੋਂ ਉਭਰੇ। ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦੇ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭਾਈਵਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਰਐਸਪੀ ਅਤੇ ਫਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ ਨੇ ਸਹਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ 1967 ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 'ਘੇਰਾਓ' ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਥਿਆਰ ਐਲਾਨਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫੈਸਲੇ ਵੀ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਨਾਗਰਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਤੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੈਟਰਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੋਈ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਹਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

1977 ਵਿੱਚ, ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤ੍ਰਿਭੁਵਨ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਵਰਕਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ 1969 ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।

ਜੂਨ 1982 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਲਗਭਗ 1981 ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਸੋਚਣਾ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹ ਫੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੱਦ ਦਾ ਕੋਈ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਬਚਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਜਾਦੂ ਕਰਨ, ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਕਾਰ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਰਾਜਪਾਲ ਟੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਦੂਤ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਖੇਡ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵ ਰੈਡੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਚਾਲਾਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲੀਆਂ। ਅਤੇ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਬੈਂਡਿੰਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

*

ਅਗਸਤ 1981 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ, ਡਾ. ਪੀ. ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ 4 ਲੋਦੀ ਅਸਟੇਟ ਵਿਖੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਡਾ. ਪੀ. ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਕੇਰਲ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਆਈਏਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਜੇਨੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ, ਅਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਇਸਦਾ ਰਵੱਈਆ, ਇੱਕ-ਪਾਰਟੀ ਸ਼ਾਸਨ, ਆਦਿ, ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਵਾਗਤਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਗੱਲਬਾਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਆਏ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੰਤਰਾਲਾ ਕਈ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 7 ਜਾਂ 8 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਟੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਨੇ 11 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ (ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ), ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਟਾਪ-ਗੈਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਕਲਕੱਤਾ ਜਾਵਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਜੀਵ ਰੈੱਡੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੂਜਾ ਦੇ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਅਸੀਂ 11 ਜਾਂ 12 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਲਗਭਗ 8.30 ਵਜੇ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਰਾਹੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ, ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਭਵਨ ਲਈ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਏ।

ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਭਗ 200 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ, ਲਾਰਡ ਵੈਲਸਲੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲਈ ਇੱਕ

ਢੁਕਵਾਂ ਨਿਵਾਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ 'ਕਾਊਂਟਿੰਗ ਹਾਊਸ' ਤੋਂ ਰਾਜ ਕਰੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੌੜੀ ਅਤੇ ਚੌੜੀ ਪੌੜੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਬੈਂਕੁਇਟ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੌ ਲੋਕ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਬਾਲਰੂਮ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਜੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਚ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ, ਜੋ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਸਨ, ਨੇ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ 1925 ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਭਵਨ 1911 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਇਸਰਾਏਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਪੋਰਟਰੇਟ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ, ਫਰਨੀਚਰ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਦਿੱਲੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਫਿਰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1947 ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਣ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਪੁਰਾਤਨ ਵਸਤਾਂ ਬਚੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੇਰਿੰਗਾਪੱਟਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਤਖਤ, ਬਰਮੀ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਟਰਾਫੀਆਂ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤੋਪ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਝੰਡੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਗਮਰਮਰ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਬਾਰਾਂ ਸੀਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਸਜਾਵਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਦਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਰੁੱਖਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਬਾਗ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਕਮਰੇ, ਸਵਾਗਤ ਕਮਰੇ, ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੋਦਾਮ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਕੋਲ ਨਿੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਕਮਰੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ, ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੈਂਟਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋ ਬੈੱਡਰੂਮ ਹਨ, ਦੋ ਬਾਥਰੂਮ ਹਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਡਰੈਸਿੰਗ ਰੂਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਕਮਰੇ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿੰਗ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ!

ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲਾ ਲਾਅਨ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਜੋ ਕਿ ਸਟਾਫ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਹੈ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਲਾਅਨ

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ, ਟੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਬਦਸੂਰਤ ਡਾਕ-ਬੰਗਲੇ ਵਰਗੀ ਇੱਕ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖਰਾਬ ਅਤੇ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1977 ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਛੋਟੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜ ਭਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਅਖੌਤੀ ਛੋਟਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲਾਗਤ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਬੈੱਡਰੂਮ, ਦੋ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਰੂਮ, ਇੱਕ ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਕਾਫ਼ੀ ਮਹਿੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਨੁਮਾਨ 10-50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 10 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਟੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੈਰਕਪੁਰ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾ ਇਮਾਰਤੀ ਸਮਾਨ, ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਸਲੈਬਾਂ, ਸਾਗਵਾਨ ਦੀ ਲੱਕੜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਫਿਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਦਸੂਰਤ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 2 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਬੈਰਕਪੁਰ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ, ਮੁੱਖ ਰਾਜ ਭਵਨ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਫਿਟਿੰਗਾਂ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੀ ਲਾਗਤ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਲਾਗਤ ਲਗਭਗ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਅਤੇ ਬਦਸੂਰਤ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਲਾਅਨ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗਾ, ਪਰ ਮੁੱਖ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਾਂਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਵਿਜ਼ਟਰ ਰੂਮ, ਗੈਸਟ ਰੂਮ, ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣਗੇ।

ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਲਾਲ ਕਾਰਪੇਟ ਨਾਲ ਕਤਾਰਬੱਧ, ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਟਾਫ ਉਸਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਕਤਾਰਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੌੜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ।

ਅਸੀਂ ਟੀ.ਐਨ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਬੰਗਲੇ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਗਰਮ ਅਤੇ ਲੂ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ 3 ਵਜੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਗੋਲਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੰਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ ਬਨਾਰਸ (ਵਾਰਾਣਸੀ) ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ

ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਕਲਪਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਰੀਕੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਕੁੜੱਤਣ ਭਰੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ, ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਓ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਮਿੱਤਰਾ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮੈਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਚਰਿੱਤਰ ਰਿਕਾਰਡ ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਚਾਹ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਾਂਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ 'ਚਾਹ ਪਾਰਲੀ' ਵਜੋਂ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਕਾਰਟੂਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਸੀ - ਸ਼ੀਬਾ - ਇੱਕ ਲੰਬੜੀ ਟੈਰੀਅਰ ਕੁੱਤੀ। ਇੱਕ ਕਾਰਟੂਨ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ - ਇੱਕ ਅਲਸੇਸ਼ੀਅਨ - ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ - ਦੋਵੇਂ ਕੁੱਤੇ ਪੱਟੇ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਵਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਪ੍ਰੋਮੋਦ ਦਾਸਗੁਪਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਸਤੀ ਸਨ, ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਬੰਗਲਾ ਦਮਨ' ਪਾਂਡੇ ਕਿਹਾ, ਭਾਵ, ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਂਡੇ। ਪ੍ਰਮੋਦ ਦਾਸਗੁਪਤਾ ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ) ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਯਾਦ

ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ 'ਤੇ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਵਿਵਾਦ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਲਝਾਏ ਗਏ ਦਸ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਝਗੜੇ, ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝੜਪਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਲੁੰਪੇਨ ਪ੍ਰੋਲੇਟੇਰੀਏਟ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਾਂਚ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਝੂਠੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਭੇਜੇ ਜਿੱਥੇ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ) ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਜਵਾਬੀ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਾਤੀ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ, ਕਬਾਇਲੀ ਜਾਂ ਜਿਨਸੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ - ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ। ਇਹ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ (WBPCC (I)) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਨੰਦ ਗੋਪਾਲ ਮੁਖਰਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਹ ਆਸਨਸੋਲ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਗੜਨ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਰਟੀ ਕਾਡਰਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਆਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਵਫ਼ਦ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੁਖਰਜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਜਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੂੰਝਾ ਫੇਰ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਾਇਆ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਰਟੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਮਰ ਭਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ

ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸਨੇ ਇੰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਹਰ ਕੋਈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਗੜਬੜ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁੱਦਾ ਜੋ ਅਕਸਰ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ 'ਸੈੱਲਾਂ' ਦੀ ਹੋਂਦ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਤੁਰੰਤ ਇਸ 'ਸੈੱਲ' ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਪਾਰਟੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ; ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਢੁਕਵੀਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਤਰ, ਜਿਸਦਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੁਆਰਾ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਨਿੱਜੀ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਫਿਰ ਇੱਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਆਦਮੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਰਜੀਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਬੰਗਾਲੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਸਕੱਤਰ ਇੱਕ ਐਲ.ਆਰ.ਕੇ. ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਈਏਐਸ ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਕੇਡਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਬਿਹਾਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਥਿਤੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਅਤੇ WBPCC (I) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਅਕਤੂਬਰ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ, ਸਤੰਬਰ 1937 (ਬੀ.ਡੀ.)
ਪਾਂਡੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ)

ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ, ਲਗਭਗ 1953

Ministry of Agriculture and Fisheries:

Junior Grade of the Administrative Class, Thomas Douglas Taylor Marriner, John Anson Payne, Ratcliffe John Eric Taylor 21st.

Clerk-Shorthand-Typists, Elsie Tobias Hinsley 2nd, Vera Powers 18th, Linnie Betty Thomas 19th.

Clerk-Typist, Kathleen Joyce Wilson 30th.

Air Ministry:

Junior Grade of the Administrative Class, Arthur Lucius Michael Cary, Ronald Clive Kent 21st.

Burma Civil Service (Class I): Maurice Alfred Maybury, Robert Stevenson Rennie 2nd.

Consular Service, Philip George Doyne Adams, Charles Martin Anderson, Ronald William Bailey, Peers Lee Carter, Donovan Harold Clibborn, Peter Richard Connellan Solly-Flood, John Amory Forrest Gethin, Walter Crowhurst Hacon, Alexander Henry Baxter Hermann, Horas Tristram Kennedy, John Vernon Rob 22nd, Kenneth Albert Geary, Alfred Cedric Maby, Leonard Pickles 26th.

Customs and Excise Department: Junior Grade of the Administratrive Class, Basil Mark Fisher 21st.

Departmental Clerical Class, Edward George Batt, Thelma Mary Anderson Keeble, Marion Joyce Lupton, Kenneth Frank Mitchell 7th, Constance Allnatt, Doreen Hodgson Alpe, Margaret Gertrude Darby, Betty Catherine Holley, Mollie Myers, Irene Maud Oakley 14th, William James Russell 22nd.

Male Assistant Preventive Officers, Desmond Booker, Cyril Frederick Horrocks 1st, Arthur Houghton, Frederick James Kippin 2nd, James Gordon Parker 5th, Kenneth William Buttenshaw 7th, Harry Brown 11th, Vermand Ross Simpson 13th, John Young 15th, William Rhydwen Benson, Robert Catnach, George Trevor Spark 20th, Robert Nelson Lamb 22nd.

Forestry Commission: Shorthand - Typist, Isabella Mackie Colquhoun 22nd.

Typist, Vera Ruby Leete 1st.

Ministry of Health: Junior Grade of the Administrative Class, Alfred Robert Walter Bavin, Michael Roland Paget Gregson, Digby Lowry Turner 21st.

Assistant Inspectors in the Insurance Department, Ronald Kenneth Meatyard 5th, William George Wilson 6th, Charles Ernest Chambers, Sidney Charles Pearce, Ian Shepherd 8th, Walter Tony Cotton, Douglas Francis, Marjorie Wostenholm 14th, Richard Arthur Sidwell 15th, Macdonald Emslie 18th, James Gordon 19th.

Department of Health for Scotland: Junior Grade of the Administrative Class, Nigel David Walker 21st.

Home Office: Junior Grade of the Administrative Class, Lancelot Errington, Ronald James Guppy, Donald Alexander Campbell Morrison, Cyril Stanley Pickard 21st.

Clerk-Shorthand-Typists in the Offices of Inspectors of Factories, Nancy Mary Thornhill 13th, Mary Clayton 25th.

Clerk-Typists in the Offices of Inspectors of Factories, Mary Carnegie Palmer 18th, Annie Bates 23rd.

Indian Civil Service: James Dallaway Banks, Ronald Harry Belcher, John Henry Butter, Ian Peter Macgillivray Cargill, Richard Vincent Fenton, Charles Howard Gordon, Roland Charles Colin Hunt, Raghu Pati Kapur, Duncan Cameron Murray, Laxmikant Madhavrao Nadkarni, Savak Dinshaw Nargolwala, Ronald Carlton Vivian Piedade Noronha, Bhairab Datt Pande, Rameshwara Prasad, Yogendra Krishna Puri, Ronald Walter Radford, Del John Samuel, Samarendranath Sen, Janardan Datt Shukla, Felix Lucien Sheldon, John Ashton Clarence Smith, Robert Swinney Swann, Thomas Stuart Tull, Andrew McMillan Webster, George Colville Wyndham 2nd.

ਅਕਤੂਬਰ 1939 ਦੇ ਲੰਡਨ ਗਜ਼ਟ ਦੇ ਇੱਕ ਪੰਨੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ, ਸੂਚੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਦਾਖਲੇ

ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ

ਸਕੋਪਜੇ, ਮੈਸੇਡੋਨੀਆ, ਲਗਭਗ 1959

ਸੋਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਰਾਜਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ, ਸਤੰਬਰ 1964

ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ (ਵਿਚਕਾਰ-ਸੱਜੇ) ਗੋਲਡਾ ਮੇਅਰ ਨਾਲ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਫ਼ਦ ਵਿੱਚ, ਲਗਭਗ 1960

ਸੈਕਟਰੀ, ਹੈਵੀ ਵਜੋਂ ਐਸਕਾਰਟਸ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼, ਲਗਭਗ 1969

1976 ਵਿੱਚ ਵਿਮਲਾ ਨਾਲ ਸਪੈਸ਼ਲ ਫਰੰਟੀਅਰ ਫੋਰਸ ਦਾ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ

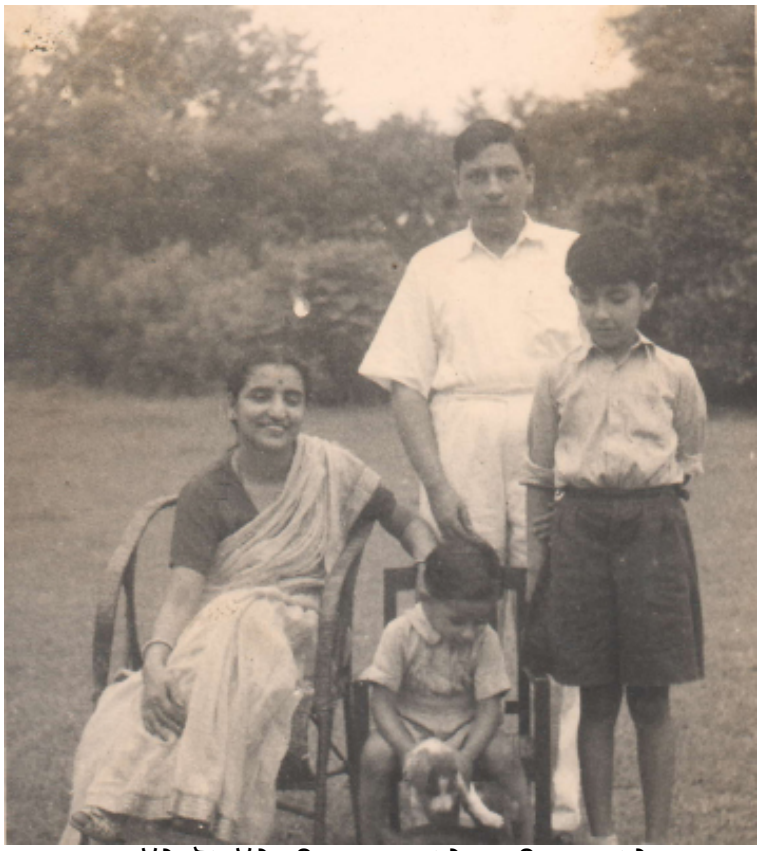

ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਘਰ, ਲਗਭਗ 1951। (ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ: ਵਿਮਲਾ ਪਾਂਡੇ, ਲਲਿਤ ਪਾਂਡੇ, (ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ, ਅਰਵਿੰਦ ਪਾਂਡੇ)

ਰਾਜ ਭਵਨ, ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ, ਸਤੰਬਰ 1981

ਸਤੰਬਰ 1981 ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣਾ

ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ,

ਸਤੰਬਰ 1981

1983 ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ (ਸੱਜੇ) ਅਤੇ ਵਿਮਲਾ ਪਾਂਡੇ (ਖੱਬੇ) ਨਾਲ

1983 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ

ਸੱਤਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ 'ਤੇ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਸੇਵਾ ਨਿਧੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਖੇ

ਕੁਮਾਊਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਨੈਨੀਤਾਲ ਲਈ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦਾ ਦੌਰਾ, ਦਸੰਬਰ 1983

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਭੰਗੜਾ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨਾਲ,
ਦਸੰਬਰ 1983

ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਨਮਦਿਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਾਂਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਮਈ 1990 ਵਿੱਚ ਵਰ੍ਰੇਗੰਢ, ਅਲਮੋੜਾ (ਖੜ੍ਹੇ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ: ਮ੍ਰਿਣਾਲ, ਅਰਵਿੰਦ, ਲਲਿਤ, ਰਤਨਾ, ਸੁਦਰਸ਼ਨ) (ਐਲ ਤੋਂ ਆਰ: ਰਾਧਿਕਾ, ਆਦਿਤਿਆ, ਵਿਮਲਾ) ਪਾਂਡੇ, ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ, ਅਨੰਤ, ਰੋਹਿਣੀ)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

2000 ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇ.ਆਰ. ਨਾਰਾਇਣਨ ਦੇ ਹੱਥ

ਉਤਰਾਖੰਡ ਵਿਖੇ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਵਰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਸੇਵਾ ਨਿਧੀ, ਅਲਮੋੜਾ, ਨਵੰਬਰ 1998

ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਬੀ.ਡੀ. ਪਾਂਡੇ ਅਲਮੋੜਾ, 2005 ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਿੱਚ

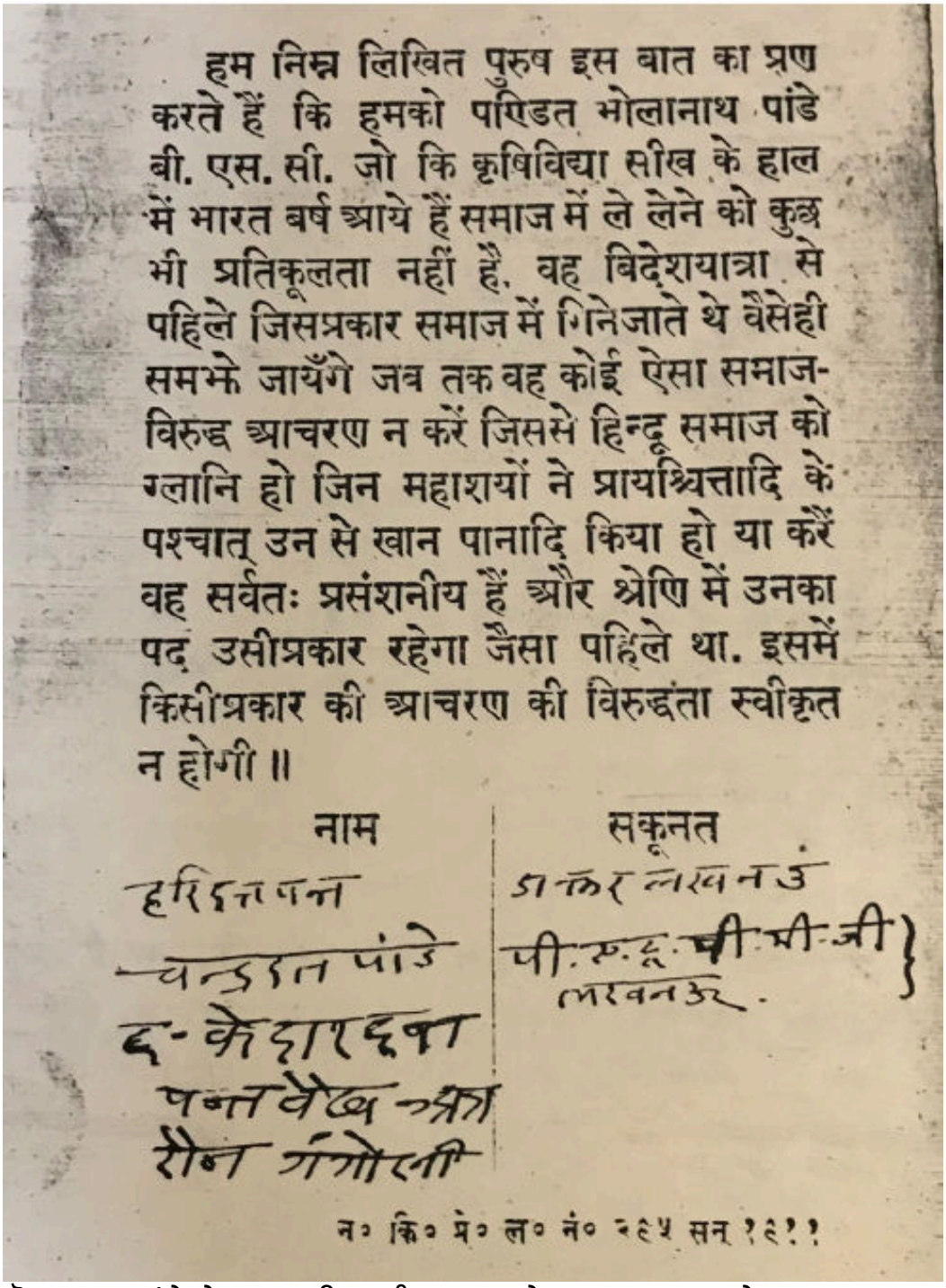

हम निम्न लिखित पुरुष इस बात का प्रण करते हैं कि हमको पण्डित भोलानाथ पांडे बी. एस. सी. जो कि कृषिविद्या सीख के हाल में भारत बर्ष आये हैं समाज में ले लेने को कुछ भी प्रतिकूलता नहीं है. वह बिदेशयात्रा से पहिले जिसप्रकार समाज में गिनेजाते थे वैसेही समझे जायँगे जब तक वह कोई ऐसा समाज-विरुद्ध आचरण न करें जिससे हिन्दू समाज को ग्लानि हो जिन महाशयों ने प्रायश्चित्तादि के पश्चात् उन से खान पानादि किया हो या करें वह सर्वतः प्रसंशनीय हैं और श्रेणि में उनका पद उसीप्रकार रहेगा जैसा पहिले था. इसमें किसीप्रकार की आचरण की विरुद्धता स्वीकृत न होगी ॥

नाम

सकूनत

न० कि० प्रे० ल० नं० २६५ सन १९११

ਭੋਲਾਨਾਥ ਪਾਂਡੇ ਦੇ 'ਪ੍ਰਯਾਸਚਿਤ' ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼

*

ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਰਾਜ ਭਵਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਇਹ 1936 ਵਿੱਚ 1934 ਦੇ ਵੱਡੇ ਭੂਚਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਢਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਗ਼ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹਨ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾ ਅਹਾਤਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ

ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਊਂਟੇਨੀਅਰਿੰਗ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਜੋ ਕਿ 1953 ਵਿੱਚ ਐਡਮੰਡ ਹਿਲੇਰੀ ਅਤੇ ਤੇਨਜ਼ਿੰਗ ਨੋਰਗੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਚਿੜੀਆਘਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਪਾਰਕ, ਪਹਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਪੁਲਿਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ। ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਰਾਜ ਭਵਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸਥਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਮਹਿਮਾਨ ਪਤਵੰਤੇ ਲਈ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿੱਤਰਾ (ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ) ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸੇਨ (ਸਾਬਕਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ) ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿੱਤਰਾ ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪਾਂਸਰ ਕੀਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਹੁਣ ਤੱਕ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿੱਤਰਾ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਗੈਰ-ਸੂਚੀਬੱਧ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਰਾਏ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਦੱਸੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਆਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਦੇਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਸੇਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ।

ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ ਜਾਂ ਏ.ਬੀ.ਏ. ਗਨੀ ਖਾਨ ਚੌਧਰੀ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸਥਿਤੀ (ਵਿੱਤੀ ਕੁਪ੍ਰਬੰਧ, ਮਾੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ

ਵਿਵਸਥਾ, ਆਦਿ) ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਜੰਗ 1982 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਮਾਰਚ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਜੋ ਕਿ ਮੌਸਮ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਢੁਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਮਈ ਦੇ ਅਖੀਰ ਜਾਂ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਿਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਨੁਕਸਦਾਰ ਵੋਟਰ ਸੂਚੀਆਂ, ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਥੋਕ ਮਿਟਾਉਣ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ - ਗਯਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸੱਜਣ, ਪਰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬੰਦਰਗਾਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਆਗੂ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਿਤੀ ਤੱਕ ਨਾ ਹੋਣ। ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਨੁਕਸਦਾਰ ਸੂਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਰਿੱਟ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰੇ ਜਾਣ ਤੱਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਮੰਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਈ 1982 ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਆਖਰੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਗਭਗ ਪੱਚੀ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਨਤਾ, ਭਾਜਪਾ, ਲੋਕ ਦਲ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ 'ਤੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1982 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮਿਤੀ

ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਾਦੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਨਗਰ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਉਮੀਦਵਾਰ - ਇੱਕ ਮੋਇਤਰਾ - ਰਾਤ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ 8 ਵਜੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਲਾਪਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਵੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸਲੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਗਿਰੋਹ ਨੇ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਤੱਕ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਰਾਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਇੱਕ ਧੋਖਾ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਮੋਇਤਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਕਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵੋਟਿੰਗ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਧਵਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਬੂਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਸ਼੍ਰੀ ਮੋਇਤਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਖੁਦ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਸਨ, ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਂਚ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨਤਕ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਡਰਾਮਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਗਈ: ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੋਰ, ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਗਰਮੀਆਂ ਲਈ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕ ਸਮਾਰੋਹ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਚਿਆ। ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਦੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

*

ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਰੁਕਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇਕੱਲੇ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਸੁਝਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ਕਿ 200 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸੰਸਥਾਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਬਾਅਦ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਰਿਹਾ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਸ਼੍ਰੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕ ਸਮਾਗਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਮੋਦ ਦਾਸਗੁਪਤਾ ਵੀ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਜ ਭਵਨ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸੀ - ਭਾਵੇਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ - ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਾਂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕਈ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਅਕਤੂਬਰ 1982 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਨੈਨੀਤਾਲ ਅਤੇ ਅਲਮੋੜਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਅੰਤਰਾਲ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕੁਮਾਊਂ-ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਜੀਆਈਸੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਦੌਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਰਵਰੀ 1983 ਵਿੱਚ ਗੰਗਾਸਾਗਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਠੰਡੀ ਬਰਸਾਤ ਵਾਲਾ ਦਿਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਾਤਰਾ 24 ਪਰਗਨਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰਬਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਰੰਗਾਬੇਲੀਆ ਦੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਤੁਸ਼ਾਰ ਕਾਂਜੀਲਾਲ ਇੱਕ ਪਛੜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ 1986 ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਾਤਰਾ ਨਾਦੀਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਵਦੀਪਾ, ਚੈਤੰਨਿਆ ਮਹਾਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਸਕੋਨ - ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੋਸਾਇਟੀ

ਫਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੌਂਸ਼ਸਨੇਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਮੂਲ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਦ ਪੁਰਾਣ, ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰ 'ਮੰਤਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

'ਹਰੇ ਰਾਮ ਹਰੇ ਰਾਮ ਰਾਮ ਰਾਮ ਹਰੇ ਹਰੇ'

ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰੇ ਹਰੇ'

ਇੱਥੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਯੂਰਪੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਜਲਪਾਈਗੁੜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਥਾਨਾਂ, ਅਲੀਪੁਰਦੁਆਰ, ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ, ਮੁਰਸ਼ੀਦਾਬਾਦ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਦੁਆਰੀ ਪੈਲੇਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਗੌਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਹਲਦੀਆ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਮਈ 1983 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਮਾਹਿਰਾਂ ਲਈ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਨੀਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਿਸਦੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ - ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚੀਨ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਹ ਕਾਪੀਆਂ ਮੰਗੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕੀ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸੱਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਲਈ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਜਾਂ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਿਤਾ ਸਕਾਂਗਾ। ਪਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ, ਘੰਡਾ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਉਦਾਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਘੰਡਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਠਹਿਰਾਅ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਸਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੇ ਮਿਸਾਲੀ ਨਿੱਜੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਫੁਸਫੁਸਾਈ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ। ਪਾਰਟੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਖ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਬਾਦਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ। ਵੰਡ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਸਨ - ਖੱਬੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ।

ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬਚੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਲੋਕ ਔਰਤਾਂ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੀਟ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਠਦੇ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਛੇੜਛਾੜ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘੁੰਮ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਚੇਨ ਖੋਹਣ, ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਸਾੜਨ, ਈਵ ਛੇੜਛਾੜ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ - ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ। ਫਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ, ਕਤਲੇਆਮ ਜਾਂ ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਲਗਭਗ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਸਨ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਮੰਨਾਂਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ, ਜਾਂ ਪੋਰਟਫੋਲੀਓ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੇਰਬਦਲ ਦੇ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦੇ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਆਮ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਜਯੋਤੀ ਬਾਸੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਵਾਲਾ ਖੱਬੇ ਮੋਰਚਾ ਮੰਤਰਾਲਾ ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1987 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ, ਜਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮ, ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਗਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਾਵਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਮੇਸ਼ਾ, ਉਹ ਸ਼ੰਖ (ਸ਼ੰਖਾ-ਧੋਨੀ) ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਉਂਗਲਾਂ (ਉਰਹੁਲ-ਧੋਨੀ) ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਆਵਾਜ਼

ਕੱਢਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਨਾਲ ਕੁਮਕੁਮ-ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ - ਇੱਕ ਰਿਵਾਜ ਜੋ ਸਾਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਕਾਰਵਾਈ ਇੱਕ ਵੈਦਿਕ ਭਜਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਏ ਗਏ ਗੀਤਾਂ - ਰਬਿੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰੁਲ ਗੀਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਵੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮੰਤਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਦਸ

ਪੰਜਾਬ: ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ

ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ, ਅਕਸਰ, ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਸਟਿਸ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸਾਂ ਦੇ ਨੋਟ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਹੈ - ਅਜਿਹੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹਨ।

*

ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ - ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ - ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਗਭਗ 1849 ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਜੀਂਦ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਆਦਿ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਵਾਰਸ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਈਸਾਈ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਤਿਆਗੀ - ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਿੱਤ ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀ, ਯਾਨੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ 1857 ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਆਇਆ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੋਵਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਖਰੀ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ

ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਜੰਗ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਰਵਾਇਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।

*

ਜਦੋਂ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਰਵਉੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਸਨ - ਜਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ' ਜਾਂ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ, ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ, ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਮਕਾਲੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ 'ਭਗਤੀ' ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰਵਾਇਤੀ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ - ਸਾਰੇ ਉਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। 'ਜਪ' - ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਅਤੇ 'ਸੰਕੀਰਤਨ' - ਉਸਦੀ ਉਸਤਤ ਗਾਉਣਾ, ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਮੰਗ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਅਤੇ ਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਚੈਤੰਨਿਆ ਮਹਾਪ੍ਰਭੂ, ਅਸਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਰਦੇਵ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੂਰਦਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕ ਦੇਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਮੀਰਾ ਬਾਈ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਨਾਮਦੇਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਪੰਥ ਨੇ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਇੱਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰ - ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ - ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦੇ

ਕੇ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਸੂਝਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਤ ਧਰਮ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਕੜਵੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰਸਤੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਬੁੱਧ, ਮੁਹੰਮਦ, ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪਾਪ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਜਾਂ 'ਅਵਤਾਰ' ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ, ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ 'ਬੇਦੀਆਂ' ਜਾਂ 'ਵੇਦ' ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਹ ਉਦਾਸੀਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ 'ਅਖਾੜਾ' ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੰਦਿਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ - ਬ੍ਰਹਮਭੂਤ ਅਖਾੜਾ। ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਕਈ ਗੁਰੂ ਆਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂਆਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਅਰਥਾਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਿੰਦੂ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ 'ਚੂਟੀਆ' ਉਤਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਇਸ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਨਿਡਰ ਆਦਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ

ਨਿਡਰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਿਡਰਤਾ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਗਈ ਅਤੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹ ਅਤੇ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸਗੰਜ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਦਸਵੇਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਨਾ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸੰਕ੍ਰਾਂਤ' ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਜੋ ਕਿ 1699 ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ 'ਖਾਲਸਾ' - ਸ਼ੁੱਧ - ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਸਮਰਪਿਤ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਾੜਕੂ ਸੰਪਰਦਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੁੰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪੰਜ 'ਕ' ਰੱਖਣੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਹਨ ਵਾਲ (ਕੇਸ਼), ਕੰਘੀ (ਕਾਂਘਾ), ਗੁੱਟ ਦਾ ਬੰਦ (ਕੜਾ), ਕਮਰ ਕੱਸਾ (ਕੱਛਾ) ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ (ਕਿਰਪਾਨ)। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਦਰਜ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਸਕਰਣ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਬੀ (ਸਦੀਵੀ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ) ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਬਣਾਇਆ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕਈ ਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਝੜਪਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈਆਂ, ਦੋਵੇਂ 1707 ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ ਮਾਰੇ ਗਏ - ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੌਮ ਬਣਾਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਜੋ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਬੰਧਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਕੌਮ, ਇੱਕ ਕਬੀਲਾ, ਇੱਕ ਜਾਤੀ, ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਪਾਲਣਾ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕਜੁੱਟ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ ਸਿਰ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਣਕੱਟੇ ਵਾਲ; ਪੂਜਾ ਦੇ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਕੱਠੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਰਲ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ, ਆਦਿ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਕਾਰ ਸੇਵਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 250 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਇਹ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ, 1946 ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਕੱਤਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ 1947 ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ - ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ - ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬੇਰੋਕ ਭੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬੀਫ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ

ਮਾਪਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁੱਖਣਾ ਵਜੋਂ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

*

ਇਸ ਡੂੰਘੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰੰਗਰੂਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਦੇ ਕਈ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ 1857 ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨਸਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਕਿਸਾਨ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਸਾਬਕਾ ਸੈਨਿਕਾਂ - ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ - ਨੂੰ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਥਾਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਕਿਸਾਨ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵੇਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਏ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮੂਹ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਦਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬੱਜ ਬੱਜ ਨੇੜੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲੇਆਮ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ - ਨੂੰ 'ਸਰੋਪਾ' ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਓ'ਡਾਇਰ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪਾਲੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ 1940 ਵਿੱਚ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੋਰਟ ਬਲੇਅਰ ਵਿਖੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਏ ਗਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਬੰਗਾਲ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜਾ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1929 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਛਾਣ ਦੇ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਕਾਇਮ ਰਹੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। 'ਪਾੜੋ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਲਗਭਗ 1880 ਵਿੱਚ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹਿੰਦੂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੰਬੇ ਅਣਕੱਟੇ ਵਾਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਭਰਤੀ ਵੀ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਨਫੈਂਟਰੀ, ਸਿੱਖ ਲਾਈਟ ਕੈਵਲਰੀ, ਸਿੱਖ ਰਾਈਫਲਜ਼, ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਰੈਜੀਮੈਂਟਾਂ ਬਣਾਈਆਂ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਇੱਕ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ - ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਭੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਪਰਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ।

ਇਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੱਜਣ, ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮੱਕਾ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਜਾਤੀ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਨਰਕ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਇਸਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ। ਇਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ - ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ, ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ, ਇੱਕ ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਪੁਜਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ - ਜੋ ਕਿ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਈਸਾਈ ਧਰਮ, ਇਸਲਾਮ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ (ਜਿਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਵਿਆਖਿਆਤ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਸੀ), ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਹੁਤ

ਵੱਡੇ ਆਲੋਚਕ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਹਿਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਯਾਨੰਦ ਐਂਗਲੋ-ਵੈਦਿਕ (ਡੀਏਵੀ) ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਨਾਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਮਰਪਿਤ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ (1880-1890) ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ, ਲਾਹੌਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਨਵੇਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ - ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਧਾਸਵਾਮੀ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਧਾਸਵਾਮੀ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ - ਕਾਦੀਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮਦ ਦੁਆਰਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਅਹਿਮਦ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੈਗੰਬਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮੱਤ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਜੱਜ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਹੇਗ ਵਿਖੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ, ਜ਼ਫ਼ਰੁੱਲਾ ਖਾਨ, ਇੱਕ ਅਹਿਮਦੀਆ ਜਾਂ ਕਾਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਸਲ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪਾੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਜੀਵਤ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਹੁਣ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ 'ਜੀਵਤ' ਗੁਰੂ ਹੋਣਗੇ। 1978 ਵਿੱਚ, ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ (ਸਮਾਗਮ) ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ) ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸਮੂਹ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਗਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੀ ਆਗੂ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਸੀ ਜੋ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ', ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਰਪੋਕ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਗਭਗ, ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ - 'ਤਨਖਾਈਆਂ' ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਇੱਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਗਿਰੋਹ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਆਈਏਐਸ

ਅਧਿਕਾਰੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਚ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਗਾਰਡ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਕੱਲੇ ਅਤੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਤੀਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਗਿਰੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1984 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਸੀ - ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਰਾਧਾਸੁਆਮੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੈਂਪਸ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ, ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ, ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਦਯਾਬਾਗ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਬਿਆਸ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਧਾਸੁਆਮੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ (ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੀ), ਕਿ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ।

ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। 1920 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1921-22 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਇਆ। 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (SGPC) ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (ਹੁਣ ਇਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ), ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ

ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। SGPC, ਪਿਛਲੇ ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੋਲ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਜਾਰੀਆਂ, ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ 'ਸੇਵਾਦਾਰ' ਨਾਮਕ ਗਾਰਡ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਰਸੋਈਆਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।

ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ, 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੁਧਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ, ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੋਟਰ ਸੂਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ - ਉਦੋਂ ਲਗਭਗ 33% - ਅਤੇ 1914-18 ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਭਾਵੇਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕੀ। ਦਰਅਸਲ, ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਕਈ ਜਨਤਕ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1946 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਗਸਤ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਆਗੂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ - ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ - ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ - ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲਗਭਗ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਮੁੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਈ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੂਨ 1947 ਵਿੱਚ ਜਿਨਾਹ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੰਦਭਾਗੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਜਿਸਨੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ-ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਟਕੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵਿੱਚ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਭਾਰਤ - ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਣਗੇ।

ਫਿਰ ਰੈਡੱਕਲਿਫ ਅਵਾਰਡ ਆਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚੀ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਸਥਿਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣਗੇ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਭਾਰਤ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੀ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਹਿੰਦੂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਗੁਆ ਬੈਠੇ। ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗੁਆ ਬੈਠੇ - ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਆਰਐਸਐਸ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਬਚਾਅ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਫੰਡ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਪਸ ਲਈ ਗਈ। ਉਜਾੜੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੋਵੇਂ, ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਵਸਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ। ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕ ਉੱਦਮੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕ ਹਨ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਵਸ ਗਏ ਉੱਥੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ - ਆਖਰੀ ਲਗਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਏਕਾਧਿਕਾਰ - ਟਰੱਕ ਮਾਲਕਾਂ, ਟੈਕਸੀ ਮਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਵਜੋਂ - ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜਾਂ ਕਲਕੱਤਾ, ਅਸਾਮ ਜਾਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ।

ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ 2% ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ 48% ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 52% ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ, ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ, ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਰਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈ, ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਪਰ ਤੱਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਅਸੰਗਤ ਲਾਭ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ, ਫੌਜ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ 2% ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ 33% ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਸੀ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪੂਜਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਚਲਾਉਣ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਗਈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ। ਸਿਰਫ਼ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਅਪਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਛੜਾਈ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ, ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਸੀਟਾਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੀਆਂ

ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਈ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ: ਪਾਰਸੀ ਅਤੇ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਰੋਡੇਸ਼ੀਆ, ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਯਹੂਦੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਬਿਹਤਰ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ - ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਡਰ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਸਮੁੱਚੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਦੋ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦੇ ਜੋ ਭਰੋਸੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ। ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ, ਪਰ ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ, ਅਤੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ, ਸਗੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਰੰਟੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਅਣਪਛਾਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਹਿੰਦੂ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਯਾਦ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ

ਸੀ, ਤਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਮੌਕੇ ਦੀ ਹਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਾਲੇ, ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਲਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇੱਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। WASP—ਗੋਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸੈਕਸਨ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ—ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫੁੱਟ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ (ਬੋਲੀ) ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਭਾਸ਼ਾ) ਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ 1951 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਦਰਅਸਲ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਗਣਨਾਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਇੱਕ ਫਿਰਕੂ ਰੰਗ ਲਿਆ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ (ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ) ਦੇ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਗੁਰਮੁਖੀ ਉਹ ਲਿਪੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਲ ਅਤੇ, ਕੁਝ ਕਹਿਣਗੇ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਲਿਪੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਜ਼ਾ ਖੇਤਰੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਅਸਾਮੀ ਜਾਂ ਉੜੀਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਸੀ, ਜੋ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਉਰਦੂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਰਦੂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਸੀ

ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ, ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਫੈਲਣ ਅਤੇ ਡੀਏਵੀ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਰਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਰਾਮਚਰਿਤਮਾਨਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਫਿਰ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਰਦ ਸਿਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਨ, ਔਰਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਅਣਵੰਡੇ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਫਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡੀ ਗਈ - ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਹਿੰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ) ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਉਰਦੂ (ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ)।

ਜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ - ਤਾਂ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਵੱਖਰਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਫਿਰ,

'ਜੀਭ ਜਾਂ ਕਲਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ,
ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਖਦਾਈ ਇਹ ਹਨ - ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ '

*

ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ, ਲਗਭਗ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਿੰਦੂ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਹੱਦੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੌਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰੇਗਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਲੰਕ ਸਮਝਿਆ। ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ - ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਗ ਨਹੀਂ

ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਆਂਧਰਾ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਆਦਿ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

1967 ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਨ, 48% ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 52%। ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ। 1967 ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਸ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਸਿੱਖ, ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ - ਜਾਤ-ਰਹਿਤ ਲੋਕ ਹੋਣ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ - ਤਿੰਨ ਵਿਆਪਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕ ਕਿਸਾਨ ਹਨ, ਗੈਰ-ਜਾਟ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੀ ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ। ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੈ - ਉਹ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਡਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਟਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਰਵਾਇਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ - ਇੱਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ-ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ; ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਜੱਟ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਮਜ਼ਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਗੈਰ-ਜਾਟ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਘੱਟ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਅਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ 1967 ਅਤੇ 1969 ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਜਨ ਸੰਘ, ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀ - ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ - ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਜਨ ਸੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਨੇ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਅਤੇ ਬਹੁਮਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਾਤ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਜਿਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪਰਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਬੁਰਕਾ'। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ, ਤਣਾਅ ਆਪਣੀ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਪੱਛਮੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮੋਨਾ' ਸਿੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਛੋਟੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਧਵਾਪਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਸੀ। ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਜੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੁਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਲੱਗਿਆ। ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਹਾਲਾਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਭਾਰਤੀ ਪਾਸਪੋਰਟ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਫੋਟੋ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨਵਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਸਟਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਲਕੱਤਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਾਲ ਕਟਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੱਗ ਦੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਸਤੇ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੱਟਦੇ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਧਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜੋ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ, ਰਵਾਇਤੀ ਜਾਟ ਔਰਤ ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਮੀਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਔਰਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਸਿੱਖ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਸਿੱਖਿਅਤ ਭਾਰਤੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਥਿਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੋਣਗੇ।

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਦੋ ਕਾਰਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ - ਇੱਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਰਾਜ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ 2% ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ, ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਖੁਰਾਕ ਨਿਗਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੁੱਲ ਖਰੀਦ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 50% ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੁੱਲ ਖਰੀਦ ਕਣਕ ਉਤਪਾਦਕ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਝੋਨੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਰਗੇ ਕਦੇ ਵਾਧੂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕੁੱਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਾਧਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਨਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪੋਸ਼ਣ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ। ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਵੀ ਬੈਲ ਗੱਡੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਵਾਢੀ ਲਈ ਵੀ, ਕੰਬਾਈਨ ਹਾਰਵੈਸਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ

ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਪੇਂਡੂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੈ।

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਾਧਨ ਰੱਖਿਆ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਨਖਾਹ, ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਲਾਭ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਰਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੈਰ-ਮਾਰਸ਼ਲ' ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਿਹਾਰ, ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਟਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਸਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਹੋਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿਰਫ 2% ਰਹਿ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਹਿੱਸਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਅੰਕੜਾ 30% ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰੋਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਉਦਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਦਮਤਾ ਦਿਖਾਈ। ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ੀਨ ਟੂਲ, ਹੈਂਡ ਔਜ਼ਾਰ, ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ, ਉੱਨੀ ਬੁਣਾਈ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਸਾਈਕਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ 80:20 ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਉਲਟ, ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ 60:40 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਬੈਕ-ਅੱਪ ਤਾਕਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਉਦਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸਰਹੱਦੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਹੱਦੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੀਤੀ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਜਾਂ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਤਫਾਕਨ, ਸਿਰਫ ਇਸ ਸਾਲ, 1986 ਵਿੱਚ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

*

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਲ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ - ਮਜ਼ਬੀਆਂ - ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਕਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਲਈ, ਜਾਂ ਘਰੇਲੂ ਹਵਾਈ ਉਡਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ, ਆਦਿ। ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੜਾਈ ਆਈ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਹੈ, ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਹੜਤਾਲਾਂ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਆਤਮਦਾਹ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਣ ਤੱਕ ਵੀ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੰਤ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਬਲਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆਤਮਦਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ 'ਹਿੰਦੂ ਸਰਕਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗੀ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ - ਜਦੋਂ 1969 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਫੁੱਟ ਪਾਈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੱਤੀ, ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਇੱਕ ਬਦਨਾਮ ਸਾਖ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੁਆਰਾ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਨਾਇਕ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਈ ਸੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਆਗੂ ਇਸ ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਹੀਣ ਗਠਜੋੜ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇੱਕ

ਚੈਂਪੀਅਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਇੱਕ ਸੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਫਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਜੀ.ਐਮ. ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ - ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਝਟਕੇ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਵਧਦੇ ਡਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੱਟੜਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਵਧਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰੰਗ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕੱਟੜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਈਰਾਨ, ਲੀਬੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਕੱਟੜਵਾਦ ਵਧਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਉੱਜਵਲ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਵਿੱਖ ਖਾਲੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਨਾਸ਼ ਅੱਗੇ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਤੀਜਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ - ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੋ ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮਝ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਪੰਜਾਬ: ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ

1973 ਵਿੱਚ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮਤੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਸੰਸਕਰਣ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਰਣ 1978 ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਇਸਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ, ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ; ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵੰਡ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਆਪਣੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਮਤਾ ਸੁਸਤ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

1979 ਵਿੱਚ, ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਡਿੱਗ ਗਈ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਡਿੱਗ ਗਈ। 1980 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ (I), ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ। 1977 ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਦਾਹਰਣ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ-ਭਾਜਪਾ ਗੱਠਜੋੜ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ

ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁੱਦੇ ਜੋੜੇ ਗਏ: ਅਰਥਾਤ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ, ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ-ਰਾਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ - ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਿਛੋਕੜ। ਜਦੋਂ 1966 ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਸਵਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਇੱਕੋ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾਅਵੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ਜਸਟਿਸ ਜੇ.ਸੀ. ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਕੇਰਲ ਦਾ ਈਸਾਈ ਐਮ.ਐਮ. ਫਿਲਿਪ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬੰਗਾਲੀ ਐਸ. ਦੱਤ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਏ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਇੱਕਜੁੱਟ ਸਨ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵੀ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਜੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਇਸਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਨੇੜੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ (ਤਹਿਸੀਲ ਨਹੀਂ) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੜ ਨਿਰਧਾਰਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ - ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਅਤੇ ਅਬੋਹਰ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ

ਲਈ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ-ਅਬੋਹਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਤ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਕੋਰੀਡੋਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਭਾਰੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਸਟੇਟ ਕਮੇਟੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ, ਨੇ ਇਸਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਕੋਰੀਡੋਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇੱਕ ਅਸਥਿਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਅਤੇ ਅਬੋਹਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰ ਕਪਾਹ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਏਗਾ, ਪਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ 1980 ਤੱਕ ਵੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਾਦ 'ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬਣਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੇਸ ਦਾਇਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਲੰਬਿਤ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਸਟਿਸ ਹਿਦਾਇਤਉੱਲਾ ਸਮੇਤ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ 1980 ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਲਸੀ 'ਤੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਸੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, 1981 ਵਿੱਚ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਆਈਆਂ। ਫਿਰ 1982 ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਮਲਾਵਰ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ, ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ 'ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ' ਜਾਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ 'ਧਰਮ ਯੁੱਧ' ਜਾਂ 'ਧਰਮੀ ਯੁੱਧ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਖੰਭਿਆਂ 'ਤੇ ਦੋ ਝੰਡੇ ਹਨ - 'ਨਿਸ਼ਾਨ' - ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ

ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ (ਜਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ) ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ (ਜਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ) ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਈਸਾਈ ਚਰਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਨਤੀਜਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ - ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਮਸਜਿਦ ਜਾਂ ਚਰਚ ਹੋਵੇ - ਪੂਰੇ ਸਵਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪਹਿਲੂ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਜਨਤਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਬੰਧਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਜੇਕਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪੁਲਿਸ ਅਜਿਹੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਉੱਠਣਗੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵਧਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਭੁਗਤੇ ਸਨ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਨੇ - ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੇ ਸਮੇਂ - ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਸਵਾਰ ਹੋਣਾ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫਿਰਕੂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਲੂਸਾਂ, ਮਨਾਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਹੜਤਾਲਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਭਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਭਰਨ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਜੇਲ੍ਹ ਭਰੋ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਨੇ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਹਾਤੇ, ਜਨਤਕ ਪਾਰਕਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਈ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੋਕਥਾਮ ਹਿਰਾਸਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਧੀਨ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਮੁਕੱਦਮੇ ਅਧੀਨ ਕੈਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਪਸ਼ਟ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ।

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਰਾਸਤਾ ਰੋਕੋ', ਸਾਰੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤਾ; 'ਰੇਲ ਰੋਕੋ', ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੇਲਵੇ ਪਟੜੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ; ਅਤੇ 'ਕਾਮ ਰੋਕੋ' ਅੰਦੋਲਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਦਫਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 'ਰਾਸਤਾ ਰੋਕੋ' ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਵੱਡੀ ਭੀੜ 'ਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀ ਮਾਰੇ ਗਏ - ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਜਾਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। 'ਰੇਲ ਰੋਕੋ' ਜਾਂ 'ਕਾਮ ਰੋਕੋ' ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਿੱਚ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੀ ਇੱਕ ਵੈਨ, ਜਦੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋ 1978 ਦੇ ਅਕਾਲੀ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ, ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਅਤੇ ਕਤਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਘਟਨਾ ਕੁਝ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਇੱਕ ਬੱਸ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਰਹਿਤ ਰੇਲਵੇ ਕਰਾਸਿੰਗ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹਾਦਸਾ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ, ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੱਤਵਾਦ ਅਤੇ ਕੱਟੜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਵਾਂਗੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਰਤਾਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਹੁਨਰਮੰਦ ਵਾਰਤਾਕਾਰ ਅਤੇ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਜੋ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇਗੀ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਿਉਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਕਾਲੀ-ਪੱਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ

ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਿਸਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਬੀਰ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਐਮਐਲਏ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਤੀਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਆਗੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ) ਦੇ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਸਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਕੱਤਰ ਡਾ. ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਟੀ.ਐਨ. ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਅਕਾਲੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇੱਕ ਖਰੜਾ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਗਜ਼ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੂਤ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਨਤਕ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਫਦਰਜੰਗ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਗਜ਼ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅੰਤਿਮ ਖਰੜਾ ਦੇਖਣਗੇ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ 8 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਖਰੜਾ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੀਕ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸਪਾਸ, ਅੱਤਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ - ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ

'ਤੇ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਤਨਖਾਈਆ' ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ - ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। 1978 ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਇਹ ਹਮਲੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ, ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ, ਉਹ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਦਲਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਨਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਗਤ 'ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਨਾਲ ਮਾਸੂਮ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਆਗੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਦਿਖਾਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਦਲਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1978 ਦੀ ਝੜਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਜਿਹੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸਿੱਖ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਹੁਕਮ) ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅੱਤਵਾਦੀ ਜਾਂ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਮੂਹ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕੱਟੜ ਤੱਤ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਨਾਇਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਢਿੱਲੋਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ - ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੂਕੇ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਭੇਜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੀ

ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਵਰਗਾਂ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ, ਜੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ, ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਐਸਜੀਪੀਸੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤਾਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਟੋਟਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਦਰਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

*

ਇਸ ਅਤਿਵਾਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ 'ਤੇ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਕੱਚੇ ਸਨ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਉਹ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਉਸ ਸਮੇਂ

ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਸਭ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ 1980 ਦੀਆਂ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਕਾਰਨ, ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣੇ। ਕੱਟੜਵਾਦ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ'* ਬਣਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਰਸਮਾਂ, ਵਧਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਗੇ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਟਣ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹਮਲਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਿਰਫ ਮੁੰਡੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਹਨ। 1978 ਦੇ ਅਕਾਲੀ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾਏ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸਨ। 80 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨਾਂ ਅਤੇ ਆਰਮੀ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟਲ ਸੈਂਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ 'ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ' ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਸੀ। ਅਤੇ 'ਧਰਮ ਯੁੱਧ' ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖਾੜਕੂ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ

ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਪੀਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਉਸਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਦਰਅਸਲ, ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਘਟਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਿੱਖ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਕਣ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਵੇਲੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਿੰਦੂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁਗਲ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿੱਥੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਵਿਅਰਥਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਿਉਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਮਤਭੇਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ - ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ - ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਕਿਉਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਾਂਗਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਵੀਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਕਾਲੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ-ਅਬੋਹਰ ਦੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਤਬਾਦਲੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ, ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਗਏ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ 60:40 ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ। ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਏ ਗਏ

ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੱਠ ਤੋਂ ਸੌ ਪਿੰਡ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਕਦ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਆਰਡਰ ਦੀ ਰਕਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ-ਅਬੋਹਰ ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਨੇੜਤਾ ਟੁੱਟ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਗੰਗਾਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ-ਅਬੋਹਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਕੋਰੀਡੋਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਰੀਡੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੋਰੀਡੋਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੋਰੀਡੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿੱਚ 1000 ਮੀਲ ਦੇ ਕੋਰੀਡੋਰ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਲਟਕਦਾ ਰਿਹਾ।

ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਣਚਾਹੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਬਿਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੰਡ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ, ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਏ ਗਏ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਇੱਕ ਰਿਪੇਰੀਅਨ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਝਿਜਕ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾ

ਦੇਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਲਗਭਗ 10 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਐਕਟ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ - ਪਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਉਪਾਅ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੋਧ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ। ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮਤੇ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਦਬਾਅ ਵਧਣ ਲੱਗਾ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ, ਸਗੋਂ ਸੀਪੀਆਈ(ਐਮ), ਡੀਐਮਕੇ, ਏਆਈਡੀਐਮਕੇ, ਤੇਲੇਗੂ ਦੇਸਮ ਆਦਿ ਵੱਲੋਂ ਵੀ, ਇਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਜਸਟਿਸ ਸਰਕਾਰੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਜੇ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਮੰਗ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਫਰਕ ਨੇ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ, ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ, ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਜਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨ।

ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਰਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ, ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ - ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ - ਗਈ ਅਤੇ ਕਈ 'ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ' ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਿਕਰੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ, ਆਦਿ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕਪਾਸੜ ਐਲਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ,

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ (ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਦੁਆਰਾ) ਤੋਂ ਲਾਈਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ SGPC ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਿਕਰੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਸੀ ਪਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਸਫਲ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਨੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ - 'ਧਰਮ ਯੁੱਧ' 'ਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਦੋ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ, ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿਚਕਾਰ ਵਧਦੀ ਦੂਰੀ ਸੀ।

*

1982 ਅਤੇ 1983 ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੱਤਵਾਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੀ ਕੁਝ ਸਕੂਟਰ ਸਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੁਆਰਾ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ, ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਹਥਿਆਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਸੀ। ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਤਲ ਨੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਹਿਲੂ ਦਿੱਤਾ।

ਅਗਲਾ ਮਾਮਲਾ ਏ.ਐਸ. ਅਟਵਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਡਿਪਟੀ ਆਈ.ਜੀ. ਪੁਲਿਸ ਸੀ। ਅਟਵਾਲ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਜੋ ਜਲੰਧਰ ਰੇਂਜ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ। ਉਹ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਹੰਗਾਮਾ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਪੁਲਿਸ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ - ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਤਲ ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਥੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੋਲੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਸਮਝੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਵਰਨਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰਹੱਸ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਕੁਝ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਟਵਾਲ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੰਦਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿੱਚ, ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਤਲ ਵਿੱਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵਾਰੰਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਬੰਬਈ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੱਕਰੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ 'ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਉਠਾਈਆਂ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਸੂਚਨਾ ਲਈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਖੁਦ ਉਸਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬੰਬਈ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਅਫਵਾਹਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਮਾਮਲਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਤੱਥ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਫ਼ ਪੁਲਿਸ (ਡੀਐਸਪੀ), ਜੋ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੋਸਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਨੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਜਾਂ 'ਦੀਖਿਆ' ਵੀ ਲਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਮੈਂ ਖੁਦ ਡੀਐਸਪੀ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਡਿਊਟੀ ਵਿੱਚ ਅਣਗਹਿਲੀ ਲਈ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਖਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਡੀਐਸਪੀ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ,

ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇਗਾ। ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਭੇਜੀ।

ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨ, ਡੀਐਸਪੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਚੌਂਕ ਮਹਿਤਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਭੀੜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਝੜਪ ਹੋਈ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਭੀੜ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਕਈ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਟੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਰੌਲਾ ਪਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਪੂਰੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਜੱਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰੇ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਬਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ।

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੁਲਿਸ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਸਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ; ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਇਕ। ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸਫਲਤਾ, ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਫਿਰਕੂ ਨਫ਼ਰਤ ਲਈ ਭੜਕਾਉਣਾ, ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ

ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਲਾਇਸੈਂਸ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਸਲਾ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਬਾਰਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਚਕਮਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀ ਵਿੱਚ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ, ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ, ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੜਕਾਊ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਘਟਨਾ, ਜਾਂ ਅਖੰਡ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਥਾ ਵਾਹਨ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਂਚ ਦੌਰਾਨ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮੁਖਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਜਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਨ। ਜਨਤਕ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਅਰਥ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖੇਡਾਂ ਲਈ ਵੱਡੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕੱਠ - ਏਸ਼ੀਆਡ - ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ (CHOGM) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਪਾਅ ਗਲਤ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। CHOGM ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ CHOGM ਨੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ। ਦੋਵਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਸੌਦਾ ਨਾ

ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯਾਦ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਏਸ਼ੀਆਡ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਜਥੇ' ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਆਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਏਸ਼ੀਆਡ ਹੋਵੇ ਜਾਂ CHOGM ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ - ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੱਤਵਾਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹਰਿਆਣਾ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਹਰਿਆਣਾ ਨੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਪਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ਫੌਜ ਦੇ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ, ਕਈ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੋ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ, ਲੰਬੇ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ, ਆਦਿ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਹੋਈਆਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਹਰੇ 'ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਰਮ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੱਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ - ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਲੂਕ 'ਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਛੱਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ, ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ - ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ -। ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ ਡੀਲਰ, ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਕਰੇਤਾ, ਬੈਂਕ, ਆਦਿ, ਦੋ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਹਮਲੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਏ - ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਪੈਸੇ

ਲੁੱਟਣ ਲਈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਸਕੂਟਰ ਚੋਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਟਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਟ, ਫੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਭੱਜਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਸੜਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੱਜ ਗਏ, ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵਾਹਨ ਛੱਡ ਕੇ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚਲੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਪਰਾਧ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ, ਚੋਰੀਆਂ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨਿੱਜੀ ਝਗੜੇ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਝਗੜੇ - ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਹਨ - ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ - ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਅਤੇ ਬੀਐਸਐਫ - ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਰੇ, ਗਸ਼ਤ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਡਿਊਟੀਆਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਚੈੱਕਪੋਸਟ ਡਿਊਟੀਆਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਾਹਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਬੈਰੀਅਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਗਸ਼ਤ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 2500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਤਾਇਨਾਤੀ ਤਿੰਨ ਰਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ - ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਦਰਲਾ ਰਿੰਗ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਜਾਂ ਬੀਐਸਐਫ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਰਿੰਗ ਵੀ ਬੀਐਸਐਫ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਰਿੰਗ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਫੋਰਸ - ਭਾਵੇਂ ਨਾਮਾਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਸੀ, ਡੀਐਸਪੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਈਜੀ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੀਲਡ ਅਫਸਰ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਕਸਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ

ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਬਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੌ ਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵਾਂ ਬਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ - ਦਰਅਸਲ ਕੇਂਦਰੀ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਨਾ ਭੇਜਣ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਵੱਡੀ ਫੋਰਸ ਨੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਜਾਂ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੈੱਕ ਪੋਸਟਾਂ 'ਤੇ, ਮਾਸੂਮ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਪਾਰਕ ਵਾਹਨਾਂ ਅਤੇ ਟੈਕਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਪਰ ਸਕੂਟਰਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਿਨਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਚੈੱਕ ਬੈਰੀਅਰਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ 'ਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖਮੀ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਪਾਰਟੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ - ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਲਰਟ ਸਾਰੀਆਂ ਚੌਕੀਆਂ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਕੂਟਰਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਇੱਕ ਵਾਹਨ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੱਤਵਾਦੀ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਬੈਰੀਅਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠਾ ਯਾਤਰੀ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਛੱਡ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਵਾਲਾ ਵਾਹਨ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਅਸਫਲਤਾ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 'ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਜਾਂ 'ਅਮਾਵਸ' ਵਰਗੇ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ

ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ, ਭੀੜ ਵਧ ਗਈ, ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਵਾਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ, SGPC ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੁਜਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਰਿਆਨੇ ਦਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕ ਨਿਯਮਤ ਅੰਤਰਾਲਾਂ 'ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ - ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ, ਜਾਂ ਰਸਤੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ। ਦੁਬਾਰਾ, ਵਿਹਾਰਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਿਆਨਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਖੁਫੀਆ ਸੂਤਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਥਿਆਰ ਦੁੱਧ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਲੱਕੜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਣਕ ਅਤੇ ਦਾਲ ਦੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ। ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਣੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਢਾਈ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਇੱਕ ਗਲੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਨਿੱਜੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਚੁਰਾਸੀ ਸੰਭਵ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਸਨ - ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਖਿੜਕੀਆਂ, ਆਦਿ। ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕੋਈ ਛੱਤ ਤੋਂ ਛੱਤ 'ਤੇ, ਜਾਂ ਇੱਕ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਉੱਭਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਨੇ ਫੋਰਸ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਅਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਸੰਭਵਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੋਜਨ, ਬਾਲਣ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਭੰਡਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲਗਭਗ 10,000 ਲੋਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਾਂਝੀ ਭੋਜਨ ਰਸੋਈ (ਲੰਗਰ) ਵਿੱਚ ਖਾਂਦੇ ਸਨ - ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਪਲਬਧ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਇਹਨਾਂ ਤਾਇਨਾਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਫੋਰਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਣਨੀਤੀ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ

ਪੁਲਿਸ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟਾਂ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਆਈਜੀਜ਼ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਨਾ। ਜੁਲਾਈ 1983 ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ - ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ - ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ, ਆਈਪੀਐਸ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਕੇਡਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉੱਥੋਂ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਭਿੰਡਰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁੰਦਰ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁੰਦਰ ਡਕੈਤੀ ਅਤੇ ਕਤਲ ਦੇ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਇੱਕ ਬਦਨਾਮ ਡਾਕੂ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਛਲਨੀ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ, ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਲੱਖ ਖਰਚ ਕਰਨੇ ਪਏ ਅਤੇ ਬਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਿੰਡਰ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਜੇ ਦੇ। ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਗਾਰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਡਿਊਟੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਸਿੱਖ ਵਰਕਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਗਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਮਹਿਮਾਨ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਪਰ ਅਫਵਾਹ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 1980 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ, ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ ਦੇ ਇੱਕ ਚਾਚੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਚਾ ਵੀ ਐਸਜੀਪੀਸੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਭਿੰਡਰ ਵੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ

ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ, ਤਰਜੀਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ ਜਾਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ, ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦਿੱਲੀ। ਭਿੰਡਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਰਹੇਗਾ, ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜੋ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਭਿੰਡਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੱਖੀ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੋਵੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸਨ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਈਜੀ ਦੇ ਰੈਂਕ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਦਰਜਨ ਸਾਬਕਾ ਕੇਡਰ ਦੀਆਂ ਪੋਸਟਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਦੀ ਪਸੰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐਸਪੀ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 'ਪੁਲਿਸ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਡਾਕੂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਸਗੋਂ ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਡਾ. ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਜਾਂ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ।

*

ਇਸ ਲਈ, ਮੈਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇੱਕ ਵਜੋਂ ਸੰਖੇਪ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਲ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ - ਜਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ - ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੌਰਾਨ ਤਸ਼ੱਦਦ, ਭੀੜ 'ਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਰਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਛਾਣੇ ਗਏ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ। ਬੈਂਕਾਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਕਰੇਤਾਵਾਂ, ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ ਮਾਲਕਾਂ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਕਦੀ ਲੁੱਟਣ, ਜਾਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ, ਸਕੂਟਰ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਤਲ ਸਮੇਤ ਡਕੈਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੌਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਸਤਰਖਾਨੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਟੇਨ ਗੰਨ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹਰ ਰੰਗ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਦੂਰੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਪੱਖੀ, ਵੱਖਵਾਦੀ, ਅੱਤਵਾਦੀ ਸਨ। ਏਸ਼ੀਆਡ ਅਤੇ CHOGM ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ। ਕਲੱਬਾਂ ਅਤੇ ਮੈਸਾਂ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੈਠੇ, ਗੋਲਫ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੌਂਕੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇਹ ਬੇਗਾਨਗੀ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਕੋਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕ ਅੱਤਵਾਦੀ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਥਿਆਰ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਈ - ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ। ਕੁਝ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਬੱਸ ਨੂੰ ਹਾਈਜੈਕ ਕਰ ਲਿਆ, ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਦਮੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਕਲਪਿਕ ਪਾਰਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਵੀ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੋਟਿਸ 'ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।

*'ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖ ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਗਵਰਨਰ, ਪੰਜਾਬ: 1983–84

6 ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਡਾ. ਪੀ. ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਮ ਦਮ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਉਡਾਣ ਫੜੀ। ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੇ ਬੈਨਰ ਸੁਰਖੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 6 ਜਾਂ 7 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਾਮ ਲਗਭਗ 8 ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਮੇਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਲਕੱਤਾ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਰਾਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮਿਲਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਪੱਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਏ.ਐਨ. ਬੈਨਰਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬੈਨਰਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਗੇ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਡੀਕ ਕਰਾਂ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੈਨਰਜੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, 10 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲੈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕੀ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਕੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਜਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚੇਨਾ ਰੈਡੀ, ਅਤੇ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬੇਤੁਕੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੀ 'ਭਟਕਦੀ ਅੱਖ' ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸ਼ਾਵਨਵਾਦੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਤੱਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ - ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਦੂਰ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਦਮ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਂ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਦਾਇਗੀ ਭਾਸ਼ਣ - ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਬਾਸੂ ਨੇ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਤੋਂ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 9 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕੈਬਨਿਟ ਨੇ 9 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰੇਟ ਈਸਟਰਨ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਾਇਗੀ ਰਾਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ - ਇਹ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ (ਜੋ ਅਜੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਨ) ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜੋਤੀ ਬਾਸੂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ

ਬੰਗਾਲ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) ਪੋਲਿਟ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਹਿਣਗੇ। ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ।

ਅਸੀਂ 10 ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਬੀਐਸਐਫ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਉਡਾਣ ਭਰੀ, ਲਗਭਗ 11 ਵਜੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ, ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ।

ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ, ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ? ਉਹ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਸਾਬਕਾ ਰੇਲਵੇ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਆਗੂ ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪੱਖੀ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਟਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਏ.ਪੀ. ਸ਼ਰਮਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਫੁੱਟ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ!

ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਉਡਾਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵਿਮਲਾ, ਸਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਲਲਿਤ, ਧੀ ਰਤਨਾ, ਸਾਡਾ ਪੋਤਾ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਫੌਕਸ-ਟੈਰੀਅਰ, ਸ਼ੀਬਾ ਸਨ। ਉਡਾਣ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੈਂ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੂਹ, ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਈ.ਜੀ. ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।

ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨ ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ ਸਲਾਹਕਾਰ

ਬਦਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਫੈਸਲੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਚੋਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਤਬਦੀਲੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਕੱਤਰ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ, ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਖੁਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕੁਝ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤ੍ਰਿਏਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ, ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ, ਆਈਜੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਆਈਜੀ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਬ੍ਰੀਫਿੰਗਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ - ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਵੇਰੇ 8 ਜਾਂ 8.30 ਵਜੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਏ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਮੈਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਨੌਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਵਜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਸਾਰੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ 1 ਵਜੇ ਤੱਕ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ 2.30 ਵਜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 8 ਜਾਂ 8.30 ਵਜੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬ੍ਰੇਕ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਫਾਈਲਾਂ, ਖੁਫੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਜਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ। ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਲਈ, ਮੈਂ ਰਾਜ ਭਵਨ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ, ਦਬਾਅ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘੱਟ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਠਹਿਰਾਅ ਦੌਰਾਨ, ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟੇ ਲੰਬੇ ਸਨ।

ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੁਆਇਨਿੰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈਣਾ ਪਿਆ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਕ੍ਰਿਕਟ ਟੈਸਟ ਮੈਚ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਰਾਜ ਦੇ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕ੍ਰਿਕਟ ਮੈਚ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਈਜੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੁਲੈਕਟਰ ਅਤੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਕਿ ਇਹ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਐਲਾਨਿਆ। ਮੈਂ ਮੈਚ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਤਕ ਦਿੱਖ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ - ਵਿਮਲਾ, ਲਲਿਤ, ਰਤਨਾ ਅਤੇ ਅਨੰਤ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਸੀ - ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰੇਗਾ: ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ - 'ਮਾਥਾ ਟੇਕਨਾ', ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਰ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ, 1921 ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਬਦਨਾਮ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਜਿੱਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਗਏ ਉਹ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਸ਼੍ਰੀ ਜੀ.ਐਸ. ਟੌਹੜਾ - ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ - ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ - ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਮੰਦਰ ਗਏ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਕੇ, ਮੁੱਖ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵੱਲ ਗਏ, ਉਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੰਗ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ

ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਤੱਕ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਰ ਰਾਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਇਸਨੂੰ ਹਰ ਸਵੇਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਸਾਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਤਿਕੋਣੀ ਝੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਉੱਚੇ ਬੈਨਰ ਦਿਖਾਏ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਨ - ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ, ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਲ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਮਾਨ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ, ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਭੀੜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ, ਆਦਿ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੰਦਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਖੁਫੀਆ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਲੋਕ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਬਕਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਫੇਰੀ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਬਹਾਦਰ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਜੋਖਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ! ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਹੌਲ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਮਾਹੌਲ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ, ਸਿਰਫ਼ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ। ਇਹ ਮੰਦਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੇਆਉਟ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੰਡਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੀੜ ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ ਵਾਂਗ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ-ਮੁੱਕੀ ਅਤੇ ਧੱਕਾ-ਮੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਈ। ਦਰਅਸਲ, ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ

ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸ਼ਾਂਤ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ, ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ, ਧੱਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਇੱਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉੱਭਰਿਆ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਅਗਲੀ ਫੇਰੀ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਸੀ। ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਥਾਵਾਂ ਜਿੱਥੇ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ, ਅਜੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਬੱਧ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਖੂਹ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਕਈ ਲੋਕ ਡੁੱਬ ਗਏ ਸਨ। ਲਾਟ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ, ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡਦੀ ਹੈ - ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ। ਇਹ ਹਰ ਸਿੱਖ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸਨ - ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਕਾਲੀ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕ, ਜਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਇਕਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ 'ਜਾਅਲੀ' ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਚੰਗੀ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠੇ। 'ਜਾਅਲੀ' ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਮ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਕਸਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧੀ ਸਨ ਜਾਂ ਅੱਤਵਾਦੀ। ਅਕਸਰ ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਖੱਡ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਕੁਝ ਮੀਲ ਬਾਹਰ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੋਲੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਭਰ ਚੱਲੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੁਲਿਸ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਜਨਤਕ ਸਮਰਥਨ ਸੀ

ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਲਈ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਪੁਲਿਸ ਅਕਸਰ ਮੂਰਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਾਂ ਸਹੀ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਲੋੜੀਂਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ, ਹੋਰ ਵੀ ਲੋਕ ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਠਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਿਕਟ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰੇ 9.30 ਵਜੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਟੈਂਡ ਕਾਫ਼ੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੈਚ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਬਿਤਾਇਆ। ਖੇਡਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਕੋਈ ਅਤੇ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਆਮ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਤਸਵੀਰ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਕ੍ਰਿਕਟ ਗਰਾਊਂਡ 'ਤੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਮੈਂ ਪਵੇਲੀਅਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਦੇਖੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਸਸਤੇ ਰੇਟ ਸਨ - ਇੱਕ ਸਟਾਲ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਵੱਖ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਟਾਲ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਛੇੜਛਾੜ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸ਼ਲੀਲ ਵਿਵਹਾਰ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਇੱਕੋ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ, ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਾਟਕਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ। ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ, ਕੀ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪੱਛਮੀ ਹਨ - ਪਰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਇਸਨੇ ਦੋ ਲਿੰਗਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਤਸੁਕ ਰਿਵਾਜ। ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ

ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਢੱਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰ 'ਦੁਪੱਟਾ' ਨਾਲ ਢੱਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ - ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਨਣ ਜਾਂ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕੇ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਲੰਧਰ ਟੀਵੀ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਲਈ ਸਿਰ ਢੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਹੋ ਰਹੇ ਕੱਟੜਵਾਦ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਚੇਤ ਵਿਵਹਾਰ ਵੱਲ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਹੁਣ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਨਣਗੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੀਆਂ - ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ। ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਉਹ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੀਆਂ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ - ਸਿਰਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ - ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੂਰੋਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਭੜਕਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ - ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ, ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਮ ਵਾਂਗ ਮਿਲੀ, ਦਰਅਸਲ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਪੁਲਿਸ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਸਲੀ ਪੰਜਾਬ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਾਂ ਜਲੰਧਰ, ਜਾਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਆਮ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸੀ, ਖੇਤੀ ਆਮ ਵਾਂਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਮ ਵਾਂਗ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੜਤਾਲ ਜਾਂ ਤਾਲਾਬੰਦੀ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਭੀੜ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਆਮ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਈਕਲਾਂ, ਸਕੂਟਰਾਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਅਤੇ

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫਰਕ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ। ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਖਿਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮਾਹੌਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਸ਼ਣ ਮਹਿਰਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਆਮ, ਬਿਲਕੁਲ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਂਗ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਰੋਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਬੀ.ਐਨ. ਮਲਿਕ, ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੇਵੀ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਣ, ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਮ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿੱਚ, ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੀਮ ਕੇਰਲਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਗਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਖੁਦ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪਰਦੇਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ, ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਨਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਘਨ ਪਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਅਨਾਜ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਹਰ ਸਾਲ ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਹੜਤਾਲਾਂ ਜਾਂ ਤਾਲਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਲ ਗੜਬੜੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨਡੇਅ ਨਹੀਂ ਗੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਭ ਤੋਂ

ਵਧੀਆ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਤ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ, ਜਿਸਨੇ ਵਿਗੜੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਨਿਰਯਾਤ ਬਾਰੇ ਖਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗੀ। ਉਹ ਖੇਡਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ ਲਗਭਗ 5 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਧ ਕੇ 24 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ 29 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਮਾੜਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਖਰੀਦਦਾਰ ਆਉਂਦੇ। ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਿੱਤੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਝਾੜ ਪਾਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਆਦਿ ਵੱਡੀਆਂ ਨਗਰ ਨਿਗਮਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਕਰੀ ਟੈਕਸ ਮਾਲੀਏ ਅਤੇ ਵਧੀ ਹੋਈ ਚੁੰਗੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਟੱਲ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ - ਪਰ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚੀ ਗਈ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ - ਹਰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ!

ਅਕਤੂਬਰ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1983 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉੱਦਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਲ 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, 1984 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਉੱਦਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਸੈਂਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 200 ਮੈਗਾਵਾਟ ਦਾ ਥਰਮਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਰਿਕਾਰਡ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਊਰਜਾਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ, ਚੌਵੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਭਟਿੰਡਾ ਵਿਖੇ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਪਲਾਂਟ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪਲਾਂਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਰਿਆਣਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੀਰੋ ਹੌਂਡਾ ਕੰਪਨੀ ਸੀ ਜੋ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੋਪੇਡ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਹੀਰੋ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ

ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਉਦਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਐਨ.ਡੀ. ਤਿਵਾੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਲਕ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ - ਹੀਰੋ ਮੈਜੇਸਟਿਕ। ਉਸਦੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 8000 ਦੀ ਵਰਕਰ ਫੋਰਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੱਥ ਕੀ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਫੈਕਟਰੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਦਹਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੋਪੇਡ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਪਲਾਂਟ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅੰਡੇ ਇੱਕ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੋਪੇਡ ਪਲਾਂਟ ਲਈ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਫੈਕਟਰੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਗੜਬੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ 1984 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ, ਯਾਨੀ 1983 ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਤਲ, ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀਆਂ, ਅੱਤਵਾਦੀ ਅਪਰਾਧ, ਚੋਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ 100,000 ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਇੱਕਸਾਰ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪਰਾਧ ਸਨ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਵੀ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦਾ, ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦਾ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਈ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਵਾਂਗਾ।

ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਵੀਹ-ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹੀਨੇ ਦਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਜੇਕਰ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ - ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਬਿਜਲੀਕਰਨ,

ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ, ਆਦਿ, ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 100% ਕਵਰੇਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਣਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਸਿਕ ਅੰਕੜਾ ਰਿਟਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਛੋਟੀਆਂ ਬੱਚਤਾਂ ਸਕੀਮਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰੈੱਡ ਕਰਾਸ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਉਂ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅੱਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਤਰੱਕੀ ਰੁਕ ਗਈ ਹੈ? ਇਤਫਾਕਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ - ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਘਰ! ਇਹ ਜਾਅਲੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਸਾਡੇ ਆਗੂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੇ ਅਪਰਾਧੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਵਨਵਾਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਵ-ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ।

ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫੇਰੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕੇਗੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮਝ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦਾ ਤੱਤ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, 1969 ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਫੁੱਟ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦਿੱਗਜਾਂ - ਕਾਮਰਾਜ ਨਾਦਰ, ਨਿਜਲਿੰਗੱਪਾ, ਅਤੁਲਿਆ ਘੋਸ਼, ਐਸ.ਕੇ. ਪਾਟਿਲ, ਐਨ. ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ, ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ, ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਫਿਰ 1971 ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡੇ। ਅਮਰੀਕੀ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਬੇੜੇ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ 'ਜੀਨ ਡੀ' ਆਰਕ' ਵਜੋਂ ਸੋਚਿਆ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ - ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਉਪਾਅ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੈਸਾ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਲ.ਐਨ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਅਤੇ ਏ.ਆਰ. ਅੰਤੁਲੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ - ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੈਸਾ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰੇਗੀ। ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਲੜਨ ਅਤੇ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਕੌੜਾ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਜੇਲ੍ਹ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿੰਨੇ ਸਾਲ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਵੀ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਨੀਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ

ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਦਮੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਰੀਖਕ, ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੇ ਗੈਰ-ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਲ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਣ-ਮਿਤੀ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਖ਼ ਭਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੌਕੇ ਆਏ - ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ - ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਉਹ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ, ਦੇ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਟੀ.ਐਨ. ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਰਚਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕੋ ਤਰੰਗ-ਤਰੰਗ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡਾ ਪਹੁੰਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਨਫਰੰਸ ਜਾਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸਵੇਰੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਉਡਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਤਾਲੀ ਮਿੰਟ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਹਰ ਰੰਗ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ - ਦੋਵੇਂ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ - ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੋਬਲ ਤੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੋਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਅਸਾਮੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਲਿਸ ਕਾਡਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਾਡਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਕੇਡਰ ਤਾਂ ਡਿਪਟੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ (ਡੀਆਈਜੀ) ਰੇਂਜ ਕੇਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਦਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜੋ ਯੋਗ ਜਾਂ ਯੋਗ ਹਨ - ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਨੂੰ 15,000 ਰੁਪਏ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਰਕਮ ਰੈਂਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਡੀਐਸਪੀ ਨੂੰ 50,000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਵੀ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ - ਕੋਈ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਕੈਂਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫੋਰਸ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੌਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਬੌਸ - ਡੀਐਸਪੀ ਪ੍ਰਤੀ। ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਯਕੀਨਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਮੁਖੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਰ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਬਲਾਕ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ

ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਿਆ ਨਹੀਂ।

ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੋਸਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂਚ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ, ਚਾਰਜਸ਼ੀਟ ਦਾਇਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਕੇਸ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਕਿ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਨ - ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸੀ - ਕਿ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਾਮਜ਼ਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 15,000 ਅਸਾਮੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਅਪਾਹਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਭਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਮੰਗੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਸੁਪਰਡੈਂਟਾਂ ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੋਣ ਟੀਮ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਸਖ਼ਤ ਸਰੀਰਕ ਟੈਸਟ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਦੋ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਅੰਤਿਮ ਚੋਣ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਚੋਣ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਤੱਕ ਇਸਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਦੇਖੋ, ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਈਜੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹੀ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਆਈ ਜਦੋਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਸਹਾਇਕ ਰਜਿਸਟਰਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਾਮ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਿਫਾਰਸ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਰਿੰਗ

ਮਿਲੀ ਕਿ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੇਨਿਯਮੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਏ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਖਾਲੀ ਰਹੇ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਤੱਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਵਜੋਂ ਭਰਤੀ ਲਈ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਅਨਾਜ ਵਪਾਰੀ, ਕਰਿਆਨੇ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਭੱਠੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਜਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮਜ਼ਬੂਤ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਕਿਸਾਨ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਹਮਰੁਤਬਾ ਨੂੰ ਪਛਾੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਰੀਰਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹਿੰਦੂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸਟਾਕ ਦਾ ਵੀ ਹੈ - ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭੂਮੀਹੀਣ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਜਾਤੀ ਭਰਾਵਾਂ, ਮਜ੍ਹਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਲਗਭਗ 33% ਬਣਦਾ ਹੈ, 50% ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਭਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ 1967-1969 ਅਤੇ '71 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਫਿਰ 1972 ਅਤੇ 1977 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1977 ਤੋਂ 1980 ਤੱਕ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ, ਕਾਂਗਰਸ (I) ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ) 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫੋਰਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿਹਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਭਰਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਵਿਚਾਰ,

ਭਾਵ, ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖਪਾਤ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ, ਹਿੰਦੂ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਰੋਧੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੋੜ ਲੈ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਦੀ ਭਰਤੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਇਸ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਮਾਂਡਰ, ਸਥਾਨਕ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖੀਆਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਗਾਵਤ ਲਗਭਗ ਉੱਠ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਦੂਰੀ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉੱਚ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ, ਆਈਪੀਐਸ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅੰਤਰਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ - ਇਸ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਆਈਪੀਐਸ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਗੜਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਈਪੀਐਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦਿਓ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ 'ਪਾਇਲ ਕਤਲ ਕੇਸ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਫਿਏਟ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਜਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਐਨਕਾਊਂਟਰ ਸੀ। ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਫ਼ ਪੁਲਿਸ (ਐਸਐਸਪੀ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ - ਨੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਵਿਵਾਦ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਜੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨਿਰਲੇਪ ਕੌਰ ਐਮਪੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਤਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਪਟੀਸ਼ਨ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਸੀਬੀਆਈ ਜਾਂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਤੱਥ ਕਾਫ਼ੀ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਸੀਬੀਆਈ ਜਾਂਚ ਲਈ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੀਬੀਆਈ ਨੂੰ ਕੇਸ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੀਬੀਆਈ ਨੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਤਲ ਲਈ ਚਾਰਜਸ਼ੀਟ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ।

ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਤਰੀ, ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਦੋਸ਼ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਤਵਾਦ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੂਠਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅੱਤਵਾਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਅਤੇ ਬੀਐਸਐਫ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬੀਐਸਐਫ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਤਸਕਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਇਕਲੌਤੀ ਫੋਰਸ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1984 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਹੋਰ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਨ - ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਈ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਤੇ ਗਸ਼ਤ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲ, ਆਦਿ, ਵੀਆਈਪੀਜ਼ ਜਾਂ ਹਿੱਟ-ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਖੁਫੀਆ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਖਬਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਖੁਫੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਮੁਖੀ ਮਨਚੰਦਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਭੇਜੀ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮਿਸਾਲੀ ਮਾਮਲਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਟਿੱਪਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰ (ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ) ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਾਂਗਾ।

ਲਗਭਗ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ (ਖੁਫੀਆ) ਨੇ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਜਾਂਚ ਵਿਭਾਗ (ਸੀਆਈਡੀ) ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੀ! ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ, ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਬਹੁਤ ਸੱਚ ਹੈ - ਇੱਕ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿਓ!

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵ੍ਹਾਈਟ ਪੇਪਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ, ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਨ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤਬਦੀਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਪੁਲਿਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲਾ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਮੁੱਦੇ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਫੋਰਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਡੀਆਈਜੀ, ਐਸ.ਐਸ. ਮਾਨ ਆਈਪੀਐਸ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੱਟੜ ਸੀ, ਲਗਭਗ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਨ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀਆਈਐਸਐਫ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜਵਾਬ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਕਈ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਨਿੰਦਿਆਤਮਕ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਕੀ ਉਸਦਾ ਇਸ ਕੇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੈ।

ਪਰ ਕਈ ਹੌਲਦਾਰ ਅਤੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਦ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ, ਅਕਾਲੀ ਮੰਗਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ, ਜਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ।

ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਹੋਇਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਜਾਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਤਾਇਨਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਕੇ. ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਰ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸੈਕਟਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਸਲਾਹਕਾਰ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ

ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਈ ਅਤੇ ਪੋਤੀ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਜਾਂ ਖਾਸ ਤਾਇਨਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਤਿਰਛੇ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਖੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਫੁੱਟ ਸੀ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਜੋਸ਼ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸੀ - ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਡਾ. ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਲਕਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਅਤੇ ਜਾਖੜ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਤਬਾਦਲੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਾ. ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜੋ ਕਿ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਪਰ ਮਾਮਲਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕਿਆ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੋਧਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੱਦ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ

ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਦਰਅਸਲ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਲਿਸ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਦਿਖਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਗੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਰ.ਵੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਉੱਚ-ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਖਾ ਗਿਆ ਸੀ।

*

ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੀਨਾ ਬਹੁਤ ਵਿਅਸਤ ਅਤੇ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਲੰਬੇ ਘੰਟੇ ਕੰਮ, ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀ, ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਨਵੰਬਰ ਨੇੜੇ ਆਇਆ, ਸਟਾਫ - ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਕੱਤਰ - ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੰਬੇ ਵੀਕਐਂਡ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਆਰਾਮ ਕਰਾਂ। ਤਬਦੀਲੀ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਠੰਡਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਾਜ ਭਵਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਨੀਵਾਰ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ, ਉੱਥੇ ਲਗਭਗ 4 ਜਾਂ 4.30 ਵਜੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ

ਪੰਜਾਬ: 1984

[9 ਮਈ 1986 ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ]

6 ਨਵੰਬਰ 1983 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਯਾਤਰੀ ਬੱਸ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਨਿਹੰਗ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਸਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਹਿੰਮਤ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਈ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ, ਸਵੇਰੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਨਰਲ ਅਫਸਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ (ਜੀਓਸੀ-ਇਨ-ਸੀ) ਪੱਛਮੀ ਕਮਾਂਡ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਫੇਰੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਫੌਜ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਫੌਜ ਮੰਗਵਾਵਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਲਈ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਅੱਤਵਾਦ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ

ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਫੌਜ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਸਨ ਜੋ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਾਇਨਾਤੀ, ਇਸਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧਾਉਣ, ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਚੁਣਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਕਲਪ ਸੀ - ਅਕਸਰ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕਾਰ, ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ, ਸਕੂਟਰ, ਸਾਈਕਲ ਜਾਂ ਪੈਦਲ ਵੀ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਲੁਕ ਸਕਦੇ ਸਨ - ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਨਿੱਜੀ ਘਰਾਂ, ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਆਮ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਰਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੰਪਰਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵੀਆਈਪੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬੈਂਕਾਂ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਟੀਚਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕੇ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਰਸਤੇ ਦੇ ਫਲੈਗ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਜਾਂ ਸਟਾਪਾਂ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

*

ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਤਵਾਦ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੱਚੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਅਤੇ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਅਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਉੱਤਰੀ ਆਇਰਲੈਂਡ ਲਗਭਗ ਸੱਤਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਆਈਆਰਏ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਥੈਚਰ ਬ੍ਰਾਈਟਨ ਹੋਟਲ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਮਾਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਫਲਸਤੀਨ ਨੇ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਰੋਕ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਪਾਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਨਾ, ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਅਫੀਮ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨੇਪਾਲ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਖਾੜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਤਸਕਰੀ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਮੈਂ ਕਈ ਖੁਫੀਆ ਲੋਕਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ, ਕੇਂਦਰੀ ਖੁਫੀਆ ਬਿਊਰੋ, ਬੀਐਸਐਫ, ਆਰਮੀ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦਰਸਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਾਰ ਕਸੂਰ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੱਕ ਸਨ ਜੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ (ਐਨਡਬਲਯੂਐਫਪੀ) ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂਐਸਐਸਆਰ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇੰਨਾ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਯੂਐਸਐਸਆਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਨੇਪਾਲ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਹਨ, ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉੱਥੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1953 ਵਿੱਚ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਣਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਾਣਸੀ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਲਈ ਨੇਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ

ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਸਲੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ, ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵੀ ਇਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਮਿਲ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ, ਤਾਮਿਲ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਗੂ, ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੱਟੜਪੰਥੀ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ - ਭਾਰਤ ਸਪਲਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਂਗ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਡਿਏਗੋ ਗਾਰਸੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਜਲ ਸੈਨਾ ਅੱਡਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿੰਕੋਮਾਲੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਹ ਬੇਸ਼ੱਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਏਜੰਸੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਦੇਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਥਿਆਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਟੇਨ ਗਨ ਵਰਗੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪੁਲਿਸ ਸ਼ਸਤਰਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਗਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਦੇਸੀ ਪਿਸਤੌਲ ਅਤੇ ਰਿਵਾਲਵਰ ਸਨ। ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਥਾਨਕ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰਨੇਡ HE36 ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੋ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਘਰ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਹੈਂਡ ਗ੍ਰਨੇਡ ਵਰਗੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਫੌਜੀ ਯੂਨਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸਾਂ

ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜੋ ਨੁਕਤਾ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਭੇ ਗਏ ਗੁਪਤ ਨਿਰਮਾਣ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਲਾਈ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਕਈ ਸਾਬਕਾ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ (ਕੈਸ਼ੀਅਰਡ) ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜੋ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਕਤੀ ਬਹਿਨੀ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕਈ ਫੌਜੀ ਸਨਮਾਨ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੀ ਅਤੇ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੈਂਕ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਫਲਰਟ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਸਾਬਕਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ - ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ, ਕਰਨਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ। ਇਸ ਲਈ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਸਹੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਤੋਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਖਾੜਕੂ ਉਸ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਆਉਣ।

*

ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੈਸ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਪਰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਗਏ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਹੀ ਗੱਲ ਕਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ

ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਹੁਣ ਬੰਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ, ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰੋਸ ਇੱਕ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੀਆਈਏ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ - ਜੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਸੀ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਭੌਤਿਕ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਨਵੰਬਰ 1983 ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਟੀ.ਐਨ. ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਬਾਰੇ ਪੁਲਿਸ, ਫੌਜ, ਬੀਐਸਐਫ ਅਤੇ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਭਾਵੀ ਮਾਹਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਕਈ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ, ਇੱਕ ਆਈਪੀਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਲਾਰਮ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਪੁਲਿਸ

ਸਟੇਸ਼ਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਦੋ ਸੌ ਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੋਬਾਈਲ ਗਸ਼ਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਐਸਪੀ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਜ਼ੋਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੰਚਾਰ ਨੈੱਟਵਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ ਪਰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਵਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟ ਕੁਝ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਤਵਾਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਚੋਰੀ ਉਸ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸੀ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਸੈੱਟ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਧੋਖਾਧੜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜੂਨ 1984 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਸ਼ਿਵ ਚੰਦਰ ਮਾਥੁਰ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੀਐਸਪੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਪਾਇਲਟ ਅਤੇ ਐਸਕਾਰਟ ਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੀਰ ਭੱਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਸੌਲੀ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਚੰਦਰ ਮਾਥੁਰ ਇੱਕ ਰਸਤੇ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰੁਕਿਆ ਹੈ, ਇੱਕ ਘਰ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਮੈਡੀਕਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਵੀ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੁਲੈਕਟਰ (ਡੀਸੀ) ਅਤੇ ਐਸਐਸਪੀ ਰੋਪੜ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਐਸਕਾਰਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਡੀਐਸਪੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਚੰਦਰ ਮਾਥੁਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਮਨਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਡੀਸੀ ਅਤੇ ਐਸਐਸਪੀ ਰੋਪੜ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਈਜੀ ਵੀ

ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀਰ ਭੱਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਇੱਕ ਝੂਠ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੈੱਟਵਰਕ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਾਇਰਲੈੱਸ ਸੈੱਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਸੌਲੀ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੈੱਟਵਰਕ ਨੂੰ ਰੀਲੇਅ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਅਪਰਾਧਿਕ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸੋਲਾਂ ਤੋਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਲਗਾਤਾਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਉਪਾਅ ਸਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਦਲੇ ਦੇ ਡਰੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਫੌਜ ਮੁਖੀ ਜਨਰਲ ਵੈਦਿਆ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫੌਜ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਰਹੇਗੀ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ, ਇਸਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਵੈਦਿਆ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਕੁਝ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀਨੀਅਰ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਫੌਜ ਮੁਖੀ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਲਈ ਫੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੀ

ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨਤੀਜੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ।

ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਗਤੀਰੋਧ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ), ਸੀਪੀਆਈ (ਐਮ), ਸੀਪੀਆਈ, ਭਾਜਪਾ, ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਖੇਤਰੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮੰਦਭਾਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਪਣਾ ਅਧਾਰ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਜੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦਰਅਸਲ, ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਸਟੈਂਡ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਿਰਫ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ, ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਆਗੂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਅਕਾਲੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ। ਬਾਦਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੇਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲਣ ਆਏ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਜਲਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ, ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਗਤੀਰੋਧ ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਲ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਦੋਲਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਸਨ, ਉਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:

a. ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੀ
ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਗਭਗ ਚੌਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ
ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਲਾਗੂਕਰਨ ਬੇਲੋੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਦੇਰੀ ਨਾਲ। ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਸੁਝਾਅ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ
ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ, ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ
ਅਕਾਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ
ਮੁਆਵਜ਼ਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਗਏ
ਸਮਝੋ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਸੱਠ ਅਤੇ ਸੌ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ
ਅਤੇ ਵੀਹ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ,
ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਨੇੜਤਾ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਕਦ ਮੁਆਵਜ਼ਾ
ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 100 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ
ਆਪਣੀ ਪੂੰਜੀ।
ਅ. ਉਹ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਨ-

ਅਬੋਹਰ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ
1970 ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 7 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬਾ ਲਾਂਘਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
ਇੱਕ ਲਾਂਘੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਣਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਲਾਂਘੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
ਉਦੋਂ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸੀ
ਪੰਜਾਬ ਦਾ, ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸੀ
ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਹਿਰ।* ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਜੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ
ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋ ਸਵਾਲ ਆਇਆ, ਉਹ ਸੀ—ਉਹ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛਣ
ਅਬੋਹਰ-ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਫਿਰਕੂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣ ਲਈ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਬੋਹਰ ਦੇ ਨਾਲ-
ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹਨ, ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਛੇ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅੱਠ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।
ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਵਧੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ
ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ
ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਦਰਅਸਲ,
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ
ਗਿਣਤੀ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ
ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ 48:52 ਸੀ, ਅਤੇ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਲੇਵੇਂ ਨਾਲ ਇਹ 49:51 ਜਾਂ
ਬੰਦ ਕਰੋ। ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ
ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ
ਫਿਰਕੂ ਲੀਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ
ਪੰਜਾਬ ਘਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਅਬੋਹਰ-ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਜਾਵੇ
ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ
ਪੰਜਾਬ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਪਾੜਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੀ।
ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚਕਾਰ, ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ,
ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ, ਗੰਗਾਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ

ਰਾਜਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੰਗਾਨਗਰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ ਹੈ
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੀ
ਗੰਗਾਨਗਰ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ) ਵਿਖੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਿਆ।
ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੱਦਾ,
ਗੰਗਾ ਨਹਿਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ ਸਨ
ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ।

c. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ
ਅਕਾਲੀ ਇਸ 'ਤੇ ਅੜੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਨ
ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਝੱਲਣੀ ਪਈ ਹੈ।
ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂ ਸੀ
ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਆਂਇਕ
ਫੈਸਲਾ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵਾਧੂ ਭਾਰ।

d. ਦੀ ਨਵੀਂ ਹੱਦਬੰਦੀ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ,
ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਲੈਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ
ਗਈ ਸੀ
ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ
ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

e. ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਾ ਇੱਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸੀ
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ। ਜੀ.ਐਸ. ਟੌਹੜਾ ਜੋ ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ।
ਇਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ
ਇਹ ਮੰਗ ਕਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ
ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜਾਓ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਥੇ ਪਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਭਾਵ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਨਾਂਦੇੜ ਸਾਹਿਬ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
ਪਟਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ, ਉਹ

ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੇ ਸਨ
ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰੱਖਣ। ਅਜਿਹੇ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ
ਇੱਕ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ SGPC ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਏਗਾ
ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੋਰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਹੋਰ ਫੰਡ ਰੱਖੇਗਾ
ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ 'ਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ
ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਅਤੇ
ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਮਤੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
ਇੱਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਐਸਜੀਪੀਸੀ ਐਕਟ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਜਨਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ
ਸੰਸਦ।

f. ਆਖਰੀ ਨੁਕਤਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ
ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ, ਕੋਈ ਅਸਲ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ
ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ
ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ
ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰੈਜ਼ੋਲੂਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੈਫਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ। ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ
ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮੇਰੇ
ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ।

ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਓਨਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਨਵਰੀ 1984 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ

ਸੀ। ਇਸਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ 'ਲੋਹੜੀ' ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਆਈਆਂ ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਦਲ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਾਦਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏਗਾ, ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਲ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਰਵਰੀ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 7 ਤਰੀਕ ਸੀ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਕਪੂਰਥਲਾ ਹਾਊਸ ਵਿਖੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਰੱਖੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਅਗਲਾ ਦੌਰ 12 ਜਾਂ 14 ਫਰਵਰੀ 1984 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਇਹ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਸੀ - ਤਾਂ ਜੋ ਦਰਮਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿ ਦਰਮਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਮਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਤੱਤ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮੂਹ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਲ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਝੜਪ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਗੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਨੱਥ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਨੇ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਪਰ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ

ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮੈਂ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸਰਕਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀ ਸੁਝਾਅ ਹਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ। ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੀ.ਪੀ.ਆਈ.(ਐਮ) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਨ ਰੁਕਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਕੁਝ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ - ਬੱਸਾਂ, ਕਾਰਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਪੂਰੇ ਦੋ ਦਿਨ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਉਦੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹਰਿਆਣਾ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਰੁਕ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛਾ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਵਧ ਗਿਆ। ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਮਿਲੀ। ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਛੇੜਛਾੜ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਏ, ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਵਾਲ ਦਿਖਾਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਭੀੜ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗਈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਰੱਖੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਬਟਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜ ਨੇ ਹੰਗਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਵਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਖੁਫੀਆ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਾਇਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਫਰਵਰੀ 1984 ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਕਤਲੇਆਮ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਮੂਹ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਕੂਟਰਾਂ ਜਾਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਆਏ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਪੈਦਲ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ, ਦੋ ਭਰਾ - ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇੱਕ ਮੋਨਾ ਸਿੱਖ - ਇਕੱਠੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੋਨਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਰੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ - ਲੋਪੋਕੇ - ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਲੋਨੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ - ਜੋ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਮਿਊਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦਿੱਤੀ, ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਪਰ ਹਮਲਾਵਰ ਬਾਹਰੋਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ ਜੋ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਨੇ ਤਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਿਆ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਸ਼ਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ

ਸਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਟਾਲਾ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ, ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੰਬ ਫਟ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਟਾਲਾ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਟਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਬੰਬ ਧਮਾਕਾ ਮੇਰੇ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਐਸਐਸਪੀ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੰਬ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ।

ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਠੱਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਧੂ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ, ਵਧੇਰੇ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਗਸ਼ਤ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸ਼ੱਕੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਪੁਸ਼ਟੀਸ਼ੁਦਾ ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਨ। ਫੜੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋਸ਼ ਅਸਲਾ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੇਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਨਾ ਹੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਜ਼ਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ੀ ਤਾਂ ਛੁੱਟ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਸੰਤ, ਬਾਬਾ, ਬੁਢਾਪੇ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੰਗਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਕੁਝ ਰਾਈਫਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਬੱਚ ਗਿਆ। ਬੰਦੂਕ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਤੁਰੰਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਰਾਜ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ

ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਆਈਜੀ, ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਛੜੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲਾਪਤਾ ਨਿਹੰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਿਸਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਸੱਚ ਕੀ ਸੀ।

ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਮੀਡੀਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਡੀਏਵੀ-ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਈਆਂ। ਕਾਲਜ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਬੋਰਡ ਆਫ਼ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਪਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਡਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਣਚਾਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਵਿਸ ਮੈਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਸੇਵਾਮੁਕਤ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇੱਕ ਕੁਵੈਤੀ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਪਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰੇ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤੱਕ ਕੇਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਿੰਦੂ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ, ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਬਾਅਦ, ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਜਲੰਧਰ ਪੁਲਿਸ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਲਈ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਨੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੋਆ ਦੇ ਇੱਕ ਕੈਫੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਤੁਰੰਤ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੋਆ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਸਨ - ਉਹ ਆਗਰਾ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਗੋਆ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਗੋਆ ਦੇ ਕੈਫੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਭੇਤ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਗੁਪਤ ਇਰਾਦਿਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖ-ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸਿੰਗ ਆਊਟ ਪਰੇਡ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 1947 ਦੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਝਲਕ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਵਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 25(2) ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੋਧ ਲਈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ 'ਸਿੱਖ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ,
ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੈਨ ਵੀ।* ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੰਨੇ ਜਾਂ ਧਾਰਾ 25(2) ਵਾਲੇ ਪੰਨੇ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦੇਣਗੇ ਜਾਂ ਸਾੜ ਦੇਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਮਿਲੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਾਦਲ, ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਿਤੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਪੰਨਾ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰਾਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੋਧ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹੋਵੇ, ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਆਂਪੂਰਨ

ਢੰਗ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਸ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੱਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੰਨੇ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੁੱਦਾ ਸਿਰਫ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਲ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਰਿਹਾਈ ਜਾਂ ਜ਼ਮਾਨਤ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇਣ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਆਹ ਬਾਦਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੁਰਾ ਸਵਾਦ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੀ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਅਤੇ ਮਤਲਬੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਜਨਤਕ ਉਪਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਪੀ. ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੰਕਰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੂੰ ਕੂਟਨੀਤਕ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਕੇ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਿਓ ਰੱਖਿਆ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਮੌਨਾ ਸਿੱਖ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਾਈ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਪਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਖਰਗੋਸ਼ ਸਨ ਜੋ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਜਾਂ ਇਸਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੱਜਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯਕੀਨਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ।

ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ, ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਅ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕੇ। ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਆਰ.ਐਨ. ਕਾਓ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਅਨੁਮਾਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੀ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ। ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਦਾਸ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉਦਾਸ ਸੀ।

ਨਵੰਬਰ 1983 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ। ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਚੋਣਾਂ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਗਲੀਆਂ ਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਆਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੈਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਟੀ.ਐਨ. ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਣਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ

ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਿਤੀ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਤੱਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਚੋਣ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਗੜਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹਮਲੇ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਅਪਰਾਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜੋ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਇੱਕ ਹਰੀਜਨ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣ ਗਈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਿਰੁੱਧ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ - ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤਰੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੇਨਤੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੇ

ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਾਇਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਗੱਲ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ। ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਜਾਂ ਉੱਚ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈਆਂ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮਈ 1984 ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਏਆਈਐਸਐਸਐਫ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਸੰਗਠਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ - ਜੋ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਨ - ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਫੈਕਲਟੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਟਾਫ ਨੇ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ - ਸਟਾਫ ਨੇ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਏਆਈਐਸਐਸਐਫ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ।

ਫਰਵਰੀ 1984 ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਗਰਮ ਪਿੱਛਾ' ਕਰਕੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕੀ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਮੋਗਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸੈਕਟਰ ਬੀਐਸਐਫ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਅੱਤਵਾਦੀ ਮੋਗਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਤਿੰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੀਐਸਐਫ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਵੀ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਠ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਅੰਦਰ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਬੀਐਸਐਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਬੀਐਸਐਫ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹਟਾਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਮੋਗਾ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕਰਨਗੇ। ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਫੋਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੀਐਸਐਫ, ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਡਾ. ਐਸ.ਐਸ. ਸਿੱਧੂ, ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਜਾਟ ਸਿੱਖ, ਆਈਜੀ, ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ ਅਤੇ ਬੀਐਸਐਫ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਢੁਕਵਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਭੇਜਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅੰਦਰਲੇ ਲੋਕ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਪਤੇ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਅਤੇ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ - ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਐਸਐਸਪੀ ਫਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਲਈ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣਗੇ। ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਹੁਣ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਨਤੀਜਾ - ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਸਿਵਾਏ ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ। ਭਿੰਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੋਗਾ ਤੋਂ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਟਲ ਡਿਟੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਲਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਥਗੋਲੇ ਬਰਾਮਦ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਿਹਰਸਲ ਬਣ ਗਈ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਇਸਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ, ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਗੁਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਕੁਮਾਊਂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਕੁਝ ਹਾਸੋਹੀਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਚੁਟਕਲੇ ਬੇਅੰਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਘੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇੰਨੇ ਚੁਟਕਲੇ ਹੋਣ। ਹੁਣ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਕਹੀ ਸੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਖੋਦਣ ਜਿੰਨੀ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਲੋਕ ਇੱਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ - ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਕਿਸ਼ਤੀ ਲੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗੀ। ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣ 'ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਲੋਕ ਬਚੇ - ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਕੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸਨੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਾਣੀ, ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਕੁਮਾਓਂ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਹ

ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦੂਜੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੁਮਾਓਂ ਤੱਕ ਵੀ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਾ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ 'ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਸਰਕਾਰ' ਵਜੋਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੱਥੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

*

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਚੰਗੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਅਪਰਾਧਿਕ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਂ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਨ - ਸਮਝਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੱਥ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਕੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਭੇਜ ਕੇ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਐਸਜੀਪੀਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਭੇਜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਜਾਪਦਾ ਹੈ - ਅਤੇ ਇਹ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਉਂ? ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਵਸੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੱਖਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ - ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀ

ਬਚੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਗੇ - ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਯਹੂਦੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਯਹੂਦੀ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਸੇਗਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਭੇਜੇਗਾ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਿਲਣ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮ, ਵਰਜਿਤ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਬਰਕਰਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਖੁਦ ਪੱਛਮੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉੱਨਤ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਹੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਵੈ-ਘੋਸ਼ਿਤ ਨੇਤਾ ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ, ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਜੋ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਤ ਸਨ। * ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਤਲੇਆਮ ਵਧਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਭਟਕਾਉਣਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੀ.ਐਸ. ਟੌਹੜਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਤੀਰੋਧ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸੀਂ, ਯਾਨੀ ਮੇਰੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਮੰਦਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਿਹੱਥੇ ਡੈਥ ਸਕੁਐਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਾਰ ਜਵਾਰੇ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ

ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗਣਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਫੌਜ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਸਾਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੀਆਈਡੀ ਦੇ, ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਸਐਸਐਫ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕਾਈਆਂ ਹਮਲਾ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੈਣ ਅਤੇ ਲੇਆਉਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਮੰਦਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

*ਮੈਨੂੰ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕੋਰੀਡੋਰ ਯਾਦ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸ਼ਹਿਰ ਗਡਾਂਸਕ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਪੋਲਿਸ਼ ਕੋਰੀਡੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਜਰਮਨ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

*'ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ, ਜੈਨ ਜਾਂ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।'

ਚੌਦਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਪੰਜਾਬ: 1984 ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਮੈਂ 28 ਮਈ 1984 ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਰ.ਐਨ. ਕਾਓ ਅਤੇ ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪੀ.ਸੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਵੇਰਵਿਆਂ, ਸਮੇਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ ਕਿ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ, ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਬਿਊਰੋ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਲਾਹਕਾਰ (ਗ੍ਰਹਿ), ਆਈਜੀ ਪੁਲਿਸ, ਆਈਜੀ ਸੀਆਈਡੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਫੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕੁਝ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਫੌਜ ਕਮਾਂਡਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਿਆਲ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਆਫ਼ ਸਟਾਫ ਵੈਸਟਰਨ ਕਮਾਂਡ, ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਾਇਦ 31 ਮਈ ਜਾਂ 1 ਜੂਨ ਨੂੰ, ਸਾਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਸਲਾਹਕਾਰ (ਗ੍ਰਹਿ) ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ, ਆਈਜੀ ਭਿੰਡਰ, ਆਈਜੀ ਸੀਆਈਡੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟੈਲੀਫੋਨ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੈਕਰੋਫੋਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸਨ ਜੋ ਦਿਨ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵੱਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ 2 ਜੂਨ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਸਿਵਾਏ ਲਲਿਤ ਦੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ

ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਸਿੱਧੂ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਟੀਮ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਬਚੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹਨ, ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ 3 ਜੂਨ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

2 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਭਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬੋਲਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਤ 8.30 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ। ਪੂਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ, ਫੌਜ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫੌਜ ਕਮਾਂਡਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਆਰ.ਐਸ. ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ (ਸੁਰੱਖਿਆ) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, 3 ਜੂਨ ਨੂੰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਫੌਜ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਅਸਲ ਤਰੀਕ 3 ਜੂਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਅਠਤਾਲੀ ਘੰਟੇ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਚੁਣੀ ਗਈ ਤਾਰੀਖ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸੀ। 3 ਜੂਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਬ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਰਫਿਊ ਕਾਰਨ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਰੀਖ ਕੁਝ ਖੁਫੀਆ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੋਵੀਅਤ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 7 ਜਾਂ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ 3 ਜੂਨ ਤੋਂ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੌਜ ਬੁਲਾਉਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਦੱਸਿਆ।

5 ਜੂਨ ਨੂੰ, ਫੌਜ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਕੁਝ ਮਸਜਿਦਾਂ, ਗਿਰਜਾਘਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਦਾਖਲ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਾਂਡੋ ਯੂਨਿਟਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਕਾਰਵਾਈ ਜੋ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਲਗਭਗ 1 ਵਜੇ, ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਜੀ.ਐਸ. ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਵੇਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਹਲਕੇ ਟੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਬਖਤਰਬੰਦ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਾਹਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੋਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੌਜ ਚੁੱਕਵੀਂ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

6 ਜੂਨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 7 ਜੂਨ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ, ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਕੁਝ ਅਫਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅੱਸੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਅਤੇ ਪੋਸਟਮਾਰਟਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਉਪਲਬਧ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਸਫਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਕਈ ਚਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕਸਾਰ ਅੰਕੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਲਗਭਗ 750 ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਕੀਮਤੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਲੰਘ ਗਈ। ਕੁਝ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੁੱਖ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

7 ਜੂਨ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਅਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਆਰ.ਐਸ. ਦਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਉਤਾਰੀਆਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ।

ਸਫਾਈ ਕਾਰਜ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੁਖਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ।

ਮੈਂ ਫੌਜ ਦੇ ਜਨਰਲਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਰਫਿਊ, ਗਸ਼ਤ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਲਗਭਗ 200 ਅੱਤਵਾਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਅਤੇ ਦੇਖੋ, 7 ਜੂਨ ਨੂੰ ਹੀ, ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਮੁੱਖ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੰਮ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਇੱਕ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਨਾ ਵੜ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਬੋਤਾਜ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਅਤੇ 1 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੱਤਵਾਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਬਕ ਘਰ ਨਹੀਂ ਭਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੰਦਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਡਾਣ ਭਰ ਸਕਿਆ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿੱਜੀ ਘਰ ਅਜੇ ਵੀ ਧੁਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੱਡੀਆਂ

ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਤਲਾਬ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੇ ਦੇਖਿਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਡਾਣ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, 1981 ਤੋਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਿਪਟੀ ਅਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਇਨਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੜ ਤਾਇਨਾਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ, ਬੀਐਸਐਫ ਅਤੇ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਲਿੰਕਾਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਫੌਜ ਦਾ ਗੁਪਤ ਕੋਡ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ, ਪੂਰੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੋਸ ਸੀ, ਕੁਝ ਨੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ, ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁੰਦਰਜੀ ਨੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਹਜ਼ਾਰੀਬਾਗ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਈ ਫੌਜੀ ਯੂਨਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਭੱਜਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਹਜ਼ਾਰੀਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਦੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਈ ਹੋਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (I) ਦੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ, ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ

ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਕੈਪਰੀਹੰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਟ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ, ਸਿਰਫ ਲਾਠੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ - ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਫਿਲਹਾਲ, ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। 1999 ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ 300ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਸੀ - 1699 ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲਾ ਦਿਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ - ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ - ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦੌਰਾਨ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਖੇਪ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਬਰਾਮਦਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਰ ਇੱਕ ਗਲਤੀ ਸੀ।

ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਇਸਨੂੰ ਹੁਣ ਵੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ, ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, 1973 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮਤਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਨਤਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ਧ੍ਰੋਹ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਖੌਤੀ 'ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ' ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਪਰ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ।

23 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਸਨ। ਫੌਜ ਮੁਖੀ ਜਨਰਲ ਵੈਦਿਆ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੇਰੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੋਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦੇਣ। ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ

ਬਲੂਸਟਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਲ੍ਹਮ' ਅਤੇ 'ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਛੋਹ' ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ - ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਐਲਾਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਫੇਰੀ 23 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੰਦਰ, ਫਿਰ ਮਿਲਟਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬ੍ਰੀਫਿੰਗ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਮ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੇ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦਿਓ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਜੋ ਉੱਭਰਿਆ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ 50 ਜਾਂ 100 ਗਜ਼ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਚਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫੌਜ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸਫੈਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅੱਤਵਾਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਬਾਹਰ ਹਨ।

6 ਜਾਂ 7 ਜੂਨ ਤੋਂ, ਕਈ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ - ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫ਼ਾਈ ਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਚੈਨਲ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸੀ।

27 ਜੂਨ ਨੂੰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਜਾਂ 28 ਜੂਨ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ, ਮੈਨੂੰ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਫ਼ੋਨ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ 2.30 ਵਜੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ 'ਤੇ। ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹੀ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਭੇਜਾਂਗਾ। ਦਰਅਸਲ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਤਰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਾਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ 3 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ, ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਪਾਲ, ਜਗਮੋਹਨ, ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ 4.30 ਵਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਸਮੀ ਪੱਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਭਿੰਡਰ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਉਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹੀ ਸਾਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ - ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਤ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰ ਅਤੇ ਮੈਸੇਂਜਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜੋ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। 29 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 10.30 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਕੱਤਰ, ਵੀ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵੀ। ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਜਨਤਕ ਸਮਾਗਮ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਮਲਾ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਮੰਗਲਵਾਰ, 3 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅਲਮੋਰਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਗਮ ਅਜੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਡਾ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਵਾਪਸ ਲਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਸੇਂਜਰ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੀਟੀਆਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਟਿੱਕਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ 2 ਵਜੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੌਰਾਨ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੀ.ਐਸ. ਭਿੰਡਰ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਿੰਡਰ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਪੈਕਿੰਗ ਅਤੇ ਅਲਮੋੜਾ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੰਤਨਗਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਲਮੋੜਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸੁੰਦਰਜੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ

ਦਿਆਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਆਵਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਵੇਰੇ 8 ਵਜੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਆਏ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ 8.30 ਵਜੇ ਉਡਾਣ ਭਰੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ 9.15 ਵਜੇ ਪੰਤਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ, ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ 1.30 ਵਜੇ ਅਲਮੋੜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸਰਕਟ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਟਰੱਕ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ। ਲਲਿਤ ਉਸੇ ਦੁਪਹਿਰ ਘਰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਅੰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦਾ ਅੰਤ ਸੀ।

*

ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੋਸਟਸਕ੍ਰਿਪਟ ਜੋੜਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ, ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਛਲਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਤਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੋ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਹੈ। ਅਪੀਲ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ, ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਗਏ। ਚਸ਼ਮਦੀਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਕੱਲੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, 2500 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੰਨੀ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜੋ ਸਾੜੀ ਗਈ, ਤਬਾਹ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਲੁੱਟੀ ਗਈ, ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਭੀੜ ਹਿੰਸਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗੁਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 7000 ਹੋ ਗਈ - ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ 1982 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ

ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ। ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾ ਨੇ ਇੱਕ ਭੜਕਾਊ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਰਾਤ, ਭੀੜ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਛਲੇ ਸੈਂਤੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਨ।

ਦਸੰਬਰ 1984 ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਵੋਟ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ - ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਮੋੜ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਅਕਾਲੀ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਸਹਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੋ ਫਿਰਕੂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਬਣੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ 'ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਐਸਜੀਪੀਸੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜੀਵ-ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਅਸਫਲਤਾ ਉਦੋਂ ਆਈ ਜਦੋਂ 26 ਜਨਵਰੀ 1986 ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਹੋਰ ਵੀ ਹੌਸਲੇਮੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ। ਐਸ.ਐਸ. ਬਰਨਾਲਾ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਚ ਨਿਕਲੇ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਗਈ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਪਰ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ, ਬਰਨਾਲਾ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬਾਦਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਅੱਤਵਾਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਹਮਲੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਹੰਗਾਮੇ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਤੱਥ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਬੇਰਹਿਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੀੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਹਰਿਆਣਾ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜ ਦੇ ਉਲਟ, ਕਦੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ? ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਵਾਰਥੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਝੁਕ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁੜੱਤਣ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੀ? ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ 1947 ਦੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਇੱਕ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਇਸਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਨਾ ਧੱਕਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ। ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਪਾਗਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਨਿਰਾਸ਼ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਮ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਚਲਾਵੇ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ - ਹਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਾਲ ਲੱਗਣਗੇ - ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਬਹਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਰਵਰੀ 1986 ਵਿੱਚ ਚੌਬੱਟਾ (ਰਾਣੀਖੇਤ) ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਅੱਤਵਾਦ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਈਟਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਟਲ 'ਤੇ ਸਵੇਰੇ 3 ਵਜੇ IRA ਦੁਆਰਾ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਗਰੇਟ ਥੈਚਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਵਾਲ-ਵਾਲ ਬਚ ਗਏ, ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਕੇ ਆਇਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮਿਲਿਆ, ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ, ਕੰਜ਼ਰਵੇਟਿਵ ਪਾਰਟੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮਾਰਗਰੇਟ ਥੈਚਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਮ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਂਚ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ, ਅੱਤਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼

ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅਕੁਸ਼ਲ ਹੈ। ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ, ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ, ਆਮ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਸੁਧਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵੀ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਅਨੁਲੱਗ I

ਐਪੀਲੋਗ-20 ਅਪ੍ਰੈਲ 1994, ਰਾਮ ਨੌਮੀ ਦਿਵਸ

[ਇਹ ਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ

ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ, ਚੰਪਨੌਲਾ]

ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ 1986 ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਸਥਿਰ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ - ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ, ਉਦਾਸੀ, ਖੁਸ਼ੀ, ਦਰਦ, ਸਾਰੀਆਂ ਦਵੈਤਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਪੜਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਛਾਂਟ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 1 ਜੂਨ, 1833 ਨੂੰ ਲੋਹਾਘਾਟ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸਟੈਂਪਡ ਪੇਪਰ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਰਜਿਸਟਰਡ ਡੀਡ ਹੈ। ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਮੋਹਰ 'ਤੇ 'ਬੁੱਧੀ ਬੱਲਭ' ਅਤੇ 'ਕਾਲੀਕੁਮਾਉਂ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੜਦਾਦਾ, ਭਵਾਨੀ ਦੱਤ 'ਸਿਮਲਤੀਆ' ਪਾਂਡੇ ਦੁਆਰਾ ਅਲਮੋੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਛੇ ਨਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ 30 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋਹਨਾ ਭਿਖਾਰੀ ਪਦੀਮਾਰਨ ਤੋਂ ਖਰੀਦਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਡੀਡ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਾਨੀ ਦੱਤ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ 30 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਛੇ ਨਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਸੀ। ਵਿਕਰੀ ਡੀਡ 'ਫਰਵਰੀ 1838 ਦੇ ਇਸ ਉਨ੍ਹੀਵੇਂ ਦਿਨ' ਹਵਾਲ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਡੀਡ ਵੀ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸਟੈਂਪਡ ਪੇਪਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਇੱਕ ਦੇਸਨਿਧੀ ਤਿਵਾੜੀ ਤੋਂ ਖਰੀਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਹੁਣ ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਚੰਪਨੌਲਾ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਹੋਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕੁਮਾਊਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨੌਂ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕੁਝ ਸੇਵਾ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੱਤਰ ਮਿਲੇ। 1881-84 ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਤਿਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਕੁਮਾਉਂ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਆਫ਼ ਅਕਾਊਂਟਸ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਨੂੰ ਲਿਖੇ

ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਡਰਾਫਟ ਹਨ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਮਨੋਰਥ ਪਾਂਡੇ, ਨੇ ਹੈੱਡ ਕਲਰਕ-ਕਮ-ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1838 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਸਹੀ ਤਾਰੀਖ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਅਤੇ 1885 ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਮਈ 1883 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਬੱਚੇ ਸਨ - ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1878 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਰਹਿਤ, ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਲਿਖਤ ਪੈਨਸਿਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਲੰਬੀ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਧਰੰਗ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੈ - ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ। ਖਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ, ਕੁੱਦਰ, ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੁਗਤਾਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਭਾਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ।

1872 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ 70 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, 16 ਮਈ 1885 ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 4 ਅਗਸਤ 1885 ਦੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਨੰਬਰ 3460/XP343 ਦੁਆਰਾ 48/9 ਰੁਪਏ (ਅਠਤਾਲੀ ਰੁਪਏ ਨੌਂ ਆਨੇ) ਦੀ ਅਵੈਧ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ। 1884 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੈ ਦੱਤ, ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ, ਹਰੀ ਦੱਤ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੜਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ (ਰਾਣੀਖੇਤ ਤੋਂ ਅਲਮੋੜਾ) ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ, ਕੁਝ ਸਟੈਂਪਡ ਪੇਪਰ 'ਤੇ, ਕੁਝ ਰਜਿਸਟਰਡ, ਵਾਅਦਾ ਨੋਟਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ, 10 ਰੁਪਏ ਤੋਂ 500 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਲਈ ਮੌਰਗੇਜ ਦਸਤਾਵੇਜ਼। ਸਟੈਂਪਡ ਪੇਪਰਾਂ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਨਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਮੁੱਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲਗਭਗ 1867 ਤੋਂ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਚਾਚਾ ਜੈ ਦੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਲਗਭਗ 1860 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ 1883 ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਦੋਂ ਦਾਦਾ ਜੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ

ਕੁਮਾਊਂ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਲਰਕ ਬਣੇ ਅਤੇ ਮਾਰਚ 1917 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜੈ ਦੱਤ ਨੇ 1904 ਵਿੱਚ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ 'ਨਵਾਂ ਘਰ' ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਬਚੇ ਕੁਝ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ - ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਕੀਮਤ, ਉਦੋਂ ਵੀ, ਲਗਭਗ 5000 ਰੁਪਏ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਚਾਚੇ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ।

ਚਾਚਾ ਹਰੀ ਦੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1885 ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਅਸਥਾਈ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਲੇ ਗਏ (ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ (ਪੀਡਬਲਯੂਡੀ) ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ, ਪੌੜੀ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਅਤੇ ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ 1928 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਅਲਮੋੜਾ ਆ ਗਏ ਅਤੇ 1937 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਬੱਚੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਚਾਚਾ ਜਵਾਲਾ ਦੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਾਇਦ 1874 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1893 ਵਿੱਚ 20 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ - ਮੇਰੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਪਦਮਾ ਦੱਤ - ਛੱਡ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਾਇਦ 1895 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਦਮਾ ਦੱਤ ਦੀ ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ 1960 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਚਾਚਾ ਜੈ ਦੱਤ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪਦਮਾ ਦੱਤ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਚੰਦਰ ਦੱਤ, ਜੋ ਚਾਰ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਦਾ ਜਨਮ 1878 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਦਾਖਲਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1900 ਵਿੱਚ ਮੁਇਰ ਸੈਂਟਰਲ ਕਾਲਜ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਐਮਏ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਮੋੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ 30 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਅਮਰੋਹਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ 40 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਹੋ ਗਿਆ। 1902 ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾਕਘਰਾਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਹੈੱਡ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਡਾਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ - ਸ਼ਾਇਦ 70 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਮਏ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ - ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ

ਸਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ 1905 ਵਿੱਚ, ਉਹ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿੱਚ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਬਣ ਗਏ। ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੋਸਟ ਮਾਸਟਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰਠ ਵਿਖੇ ਡਾਕਘਰ ਕੁਮਾਉਂ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਰਹੇ। ਉਹ 1931 ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੋਸਟਾਂ ਅਤੇ ਸਬਸਟੈਂਟਿਵ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਏ।

ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਚਾਚੇ ਜੈ ਦੱਤ ਅਤੇ ਹਰੀ ਦੱਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਰੀ ਦੱਤ ਨੇ 1908 ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1923 ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਲਮੋੜਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾਣਾ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ: ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ

1911 ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨੇੜਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਅਲਮੋੜਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਈ। ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਪਟੀਆ ਅਤੇ ਝਿਝਰ ਦਾ ਇੱਕ ਭੋਲਾਨਾਥ ਪਾਂਡੇ 1905 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ 1910 ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਉਸ 'ਤੇ 'ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ' ਪਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਛੇਕ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਦਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਨ ਸੰਸਕਾਰ, 'ਪ੍ਰਯਾਸਚਿਤ' ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ, ਭੋਲਾਨਾਥ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। ਪਰ ਫਿਰ ਇੱਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸਮੂਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਪ੍ਰਯਾਸਚਿਤ' ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ, ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਸੀ - ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਅਲਮੋੜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰ-ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ 'ਸੁਧਾਰਵਾਦੀਆਂ' ਨੂੰ ਭੋਲਾਨਾਥ ਪਾਂਡੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਨੇੜਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੈ ਦੱਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਭੋਲਾਨਾਥ ਦੇ

ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਾਦਾ, ਤਾਰਾ ਦੱਤ, ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਰਾ ਦੱਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅੰਤਰ-ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਚਾਚਾ ਜੈ ਦੱਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਤਾਂ ਪੈਂਫਲੇਟ ਵੀ ਵੰਡੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲਗਭਗ 200 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵਾਦ 1912 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, 1914 ਵਿੱਚ, ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੁਮਾਉਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਯੂਰਪ, ਮੇਸੋਪੋਟੇਮੀਆ, ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ 'ਪ੍ਰਯਾਸਚਿਤ' ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਭੁੱਲ ਗਏ ਜਾਂ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਸਮ ਬਣ ਗਏ - ਸਿਰਫ਼ ਗੰਗਾ ਜਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਛਿੜਕਣ ਨਾਲ।

ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ

1939 ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਵਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮਾਮਾ, ਗਿਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਜੋ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਔਲਾਦ ਵਿਧਵਾ ਸਨ, ਨੇ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿਸ ਈਸਾ ਮੁਕੁੰਦ - ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈ ਔਰਤ ਜੋ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕਾ ਸੀ - ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੰਗਾਮਾ ਹੋਇਆ - ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਕੋਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਾਸੀ ਈਸਾ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਬਣ ਗਈ ਜੋ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਈਏਐਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ।

ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਰਜਿਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਅੰਤਰਜਾਤੀ, ਅੰਤਰਰਾਜੀ, ਅੰਤਰਧਰਮੀ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਕੋਈ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਫਲੂ ਦੇ ਹਲਕੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦੂਜਾ, ਘਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਰਲ ਵੈਦਿਆ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦੂਰੋਂ ਵੀ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂਸਟਾਰ, ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਖ਼ਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ - ਗਾਰਡ ਨਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ - ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਓਮ ਤਤਸਤ

ਅਨੁਲੱਗ II

ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਪਰਿਆਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ
(ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ)

ਇਹ ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਪਾਂਡੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਸੁਖਦੇਓ ਪਾਂਡੇ (ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਖਦੇਓ ਪਾਂਡੇ, ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ, ਪਿਲਾਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਖਦਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੈਨੂੰ ਅਲਮੋੜਾ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਸੁਖਦਾ ਨੇ ਪਿਲਾਨੀ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1967 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟਰੱਸਟ - ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਸੇਵਾ ਨਿਧੀ (UKSN) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਟਰੱਸਟ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਬੱਚਤ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਘੰਡਾ,* ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਥਾਪਕ ਟਰੱਸਟੀ ਸੀ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਿਆ। ਘੰਡਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣੇ। ਖਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੈਨੀਤਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਟਰੱਸਟੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਾਂ। ਉਹ ਖੁਦ ਇੱਕ ਸਹਿ-ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।

1985 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਟਰੱਸਟੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਕੁਮਾਊਂ ਲਈ ਐਲਾਨੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨੈਨੀਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ 1985 ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਈ 1986 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਮਿਰਟੋਲਾ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਮਾਧਵ ਆਸ਼ੀਸ਼ ਹਾਜ਼ਰੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ।

ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ 15 ਅਗਸਤ 1986 ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ ਅਨਿਲ ਬੋਰਡੀਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਜੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਮਿਰਟੋਲਾ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਉਪ-ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ।

ਬੋਰਡੀਆ ਅਤੇ ਜੇ.ਸੀ. ਪੰਤ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਤਰਾਖੰਡ ਸੇਵਾ ਨਿਧੀ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਵੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੋਡਲ ਏਜੰਸੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼

ਸੀ, ਪਰ ਲਲਿਤ ਅਤੇ ਟਰੱਸਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਕੁਮਾਉਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਅਲਮੋੜਾ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਬੋਰਡੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੋਰਡੀਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਮਾਧਵ ਆਸ਼ੀਸ਼, ਡਾ. ਐਮ. ਜੀ. ਜੈਕਸਨ, ਲਲਿਤ, ਅਤੇ ਕਈ ਐਨ.ਜੀ.ਓਜ਼ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਬੋਰਡੀਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਲਲਿਤ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਅਤੇ ਬੋਰਡੀਆ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਾਰਚ 1987 ਵਿੱਚ, ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਲਈ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਲਲਿਤ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਆਨਰੇਰੀ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਯੂਕੇਐਸਐਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਲਲਿਤ ਸਥਾਨਕ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਐਨ.ਜੀ.ਓਜ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਤਰਾਖੰਡ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਸ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਮੇਟੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਪਾਇਆ, ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1991 ਵਿੱਚ, ਅਨਿਲ ਬੋਰਡੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਦੂਜੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਮੇਟੀ ਆਈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਆਪਣੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ, ਅਨਿਲ ਬੋਰਡੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਥਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਲਮੋੜਾ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਕੂਲਨ ਲਈ ਇੱਕ ਖੋਜ-ਕਮ-ਸਰੋਤ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਜਿਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਲਲਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮਈ 1992 ਵਿੱਚ, ਸਮੀਖਿਆ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮਾਰਚ 1993 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1993 ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ, ਲਲਿਤ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ 'ਤੇ ਹੋਏ, ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਅਣਦੇਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਅਨੁਰਾਧਾ ਭੱਟ ਨਿਯਮਤ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ 1994 ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ।

*ਘੰਡਾ—ਡਾ. ਘਨਾਨੰਦ ਪਾਂਡੇ—ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਰੁੜਕੀ ਤੋਂ ਸਿਵਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ—ਪਹਿਲਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਅਨ ਰੇਲਵੇ—ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਰੇਲਵੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣੇ ਸਨ। ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਟੀਲ ਲਿਮਟਿਡ (ਸੇਲ ਦੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ) ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੁੜਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਪੂਰਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ 'ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ' ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਅਨੁਲੱਗ III

ਉਪਸੰਹਾਰ: ਸਤੰਬਰ 1999

ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ - ਵਿਮਲਾ (74) ਅਤੇ ਮੈਂ (82)। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਲ 2000 ਦਾ ਆਉਣਾ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਨੀਆ 'ਤੇ ਗੋਰੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਾਸਕ ਸਭਿਅਤਾ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ 2000 ਈਸਵੀ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਾਰੀਖ 19 ਮਈ, 2000 ਹੋਵੇਗੀ - ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਠ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੋੜ ਲਏ ਹਨ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲੇਗੀ, ਤਾਂ ਸੜਕ ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਮੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫੀ ਕਹਾਵਤ, 'ਇਹ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇਗਾ' ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭੁੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਬਾਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰੇਕ ਦੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲਮੋੜਾ ਆਉਣ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ - ਮੈਂ ਪਹਾੜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਆਦਿ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਫਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵਿਮਲਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਕਦੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੀ।

ਨਿੱਜੀ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ, ਲਲਿਤ ਦੇ ਹੁਣ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਹਨ; ਰਾਜਾ ਨੇ ਸਟੀਲ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਈਏਐਸ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸਦੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੈ; ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ, ਰਾਧਿਕਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਓਨਕੋਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ, ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਧੀ ਹੈ; ਰੋਹਿਣੀ ਨੇ ਬਾਲੀਓਲ ਤੋਂ ਰੋਡਸ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਲੰਡਨ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪੀਐਚਡੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ

ਇੱਕ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ; ਰਤਨਾ ਦਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਅਪਲਾਈਡ ਇਕਨਾਮਿਕ ਰਿਸਰਚ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹਨ।

ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਵਿਮਲਾ 'ਤੇ ਵੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਥਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਰਾਜ, ਰਾਣੀ, ਆਦਿ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਗੂਠੀ ਦਿੱਤੀ - ਜਿਸ ਉੱਤੇ 'ਇਹ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇਗਾ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ। ਕੁਝ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਪਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਓਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ

ਸਮਾਂਰੇਖਾ

ਜਨਮ 17 ਮਾਰਚ 1917 ਨੂੰ ਹਲਦਵਾਨੀ ਵਿੱਚ
ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ: ਲਖਨਊ, ਦਿੱਲੀ, ਅਲਮੋੜਾ
1933– ਬੀਐਸਸੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 35:
1935– ਐਮ.ਏ. (ਪਿਛਲਾ) ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 36:
1936– ਕੈਂਬਰਿਜ, ਇੰਗਲੈਂਡ
39:
1938: ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ
1939: ਸਹਾਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਗਯਾ
ਵਿਆਹ 19 ਮਈ 1940
1940: ਸਹਾਇਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਔਰੰਗਾਬਾਦ
1941: ਉਪ-ਮੰਡਲ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਖੁੰਟੀ, ਰਾਂਚੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ
1942: ਸਬ-ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਅਫਸਰ, ਬਿਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ
1943: ਖੇਤਰੀ ਅਨਾਜ ਸਪਲਾਈ ਅਫ਼ਸਰ, ਦਰਭੰਗਾ।
ਖੇਤਰੀ ਅਨਾਜ ਸਪਲਾਈ ਅਫ਼ਸਰ, ਮੋਂਗੀਰ
1945: ਫੂਡ ਕੰਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸੈਕਟਰੀ, ਪਟਨਾ
ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ
1949: ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ, ਬਿਹਾਰ 1951– ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਫੂਡ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਬਿਹਾਰ 53:
1953- ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਤਿਰਹੂਤ ਡਿਵੀਜ਼ਨ, ਮੁਜ਼ੱਫਰਪੁਰ 54:
ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਭਾਗਲਪੁਰ
1954– ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ; 56 ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ: 1885 ਦੇ ਅਕਾਲ ਕੋਡ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਣਾ; ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ।
1901 ਦੇ ਡੀਐਮ ਅਤੇ ਐਸਡੀਓ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ; ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਬ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁੜ-ਨਿਰਧਾਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ
1956– ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਬਿਹਾਰ 60:
1960: ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ, ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਹਿ- ਮੰਤਰਾਲਾ
ਆਪਰੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ
ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਲਮੇਲ ਮੰਤਰਾਲਾ (ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ)

ਵਧੀਕ ਸਕੱਤਰ, ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਮਾਲੀਆ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ
ਕੇਂਦਰੀ ਮਾਲੀਆ ਬੋਰਡ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ
1965: ਚੇਅਰਮੈਨ, ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ, ਬੰਬਈ
1967: ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਨਰਲ ਕਮ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਬਿਹਾਰ
1967: ਸਕੱਤਰ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ
1970: ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ
1970: ਸੈਕਟਰੀ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ
1971: ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ
1972: ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ
1977 ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਏ
1978: ਚੇਅਰਮੈਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੀਤੀ ਕਮੇਟੀ (ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ)
1980: (ਦਸੰਬਰ 1980–ਮੱਧ ਫਰਵਰੀ 1981) ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਰਾਜਾਜੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ
ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪਬਲਿਕ ਅਫੇਅਰਜ਼ ਐਂਡ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ
1981: ਰੇਲਵੇ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ
1981: ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ
1983: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ
1984- ਚੇਅਰਮੈਨ, ਉਤਰਾਖੰਡ ਸੇਵਾ ਨਿਧੀ 2007:
2000: ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ
2 ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਨੂੰ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ

ਸਪੀਕਿੰਗ ਟਾਈਗਰ ਬੁੱਕਸ ਐਲਐਲਪੀ
125A, ਗਰਾਊਂਡ ਫਲੋਰ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜਾਟ, ਏਸ਼ੀਆਡ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110049
ਸਪੀਕਿੰਗ ਟਾਈਗਰ ਬੁੱਕਸ 2021 ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
ਕਾਪੀਰਾਈਟ © ਰਤਨਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ 2021
ਆਈਐਸਬੀਐਨ: 978-93-5447-152-0
ਈਆਈਐਸਬੀਐਨ: 978-93-5447-153-7
ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ.
ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ, ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਜਾਂ ਸਟੋਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ
ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ,
ਮਕੈਨੀਕਲ, ਫੋਟੋਕਾਪੀ, ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਜਾਂ ਹੋਰ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ।
ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੇਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ,
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਈਡਿੰਗ ਜਾਂ ਕਵਰ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ
ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਉਧਾਰ ਦੇਣਾ, ਦੁਬਾਰਾ ਵੇਚਣਾ, ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੇਣਾ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ
ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨਾ
ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ www.speakingtigerbooks.com 'ਤੇ ਮਿਲੋ। ਅਸੀਂ ਫੇਸਬੁੱਕ 'ਤੇ ਵੀ ਹਾਂ,
ਟਵਿੱਟਰ, ਪਿਨਟੇਰੇਸਟ, ਇੰਸਟਾਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਗੁਡਰੀਡਸ।

'After the Emergency proclamation...Mrs Gandhi began making statements asking for commitment on the part of officers... commitment to what—the Constitution of India or the person of the Prime Minister?'

In the decades following 1947, as the tallest national leaders were building a new India, they were supported by a band of idealistic civil servants fiercely committed to the country's Constitution and its people. Among these remarkable officers was Bhairab Datt Pande, a young man from the Himalayan district of Kumaon, who joined the Indian Civil Service in 1939. Over almost forty years as civil servant, and later as governor, he played an important role in the country's administration and interacted with leaders like Indira Gandhi (as cabinet secretary during the Emergency), Morarji Desai and Jyoti Basu. His memoir—which, respecting his wish, is being published posthumously—is a fascinating record of his own life and that of India in the half century after Independence.

Pande chronicles several landmark events and initiatives that he either participated in or witnessed. He helped increase food-grain allotment to the state as food commissioner of Bihar in the early 1950s and drew up a new famine code as land reforms commissioner. His work in the Community Development programme some years later still has important lessons for today's Panchayati Raj institutions. After retirement, he was governor of West Bengal during the resurgence of Naxalism in the early 1980s, and of Punjab in 1983–84—a tragic and turbulent year in the history of the state and the nation. Pande chose to resign as governor rather than carry out unconstitutional orders. His compelling narration of the behind-the-scenes events and negotiations leading up to the Anandpur Sahib Resolution and Operation Bluestar is of great value.

Engaging and inspiring in equal measure, this memoir is both a fascinating record of an extraordinary life and an important and revealing historical document.

Non-fiction /Memoir

ISBN 978-93-5447-103-8

SPEAKING TIGER

'All cover photographs courtesy Ratna Sudarshan'

www.speakingtigerbooks.com